

**WO'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI' JOQARI' HA'M WORTA
ARNAWLI' BILIM BERIW MINISTRILIGI**

**BERDAQ ATI'NDAG'I' QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNIVERSITETI**

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası'

Kalmuratova Gulshad

Qarapayi'm so'ylew tiline ta'n seslik qubi'li'slar

PITKERIW QA'NIGELIK JUMI'SI'

Ilimiy basshi':

Akademik A.Da'wletov

NO'KIS-2012

Jaqlawg'a ruxsat berildi:

Fakultet dekani':	doc. Q.Turdi'baev
Kafedra basli'g'i':	prof. M.Qudaybergenov
Ilimiy basshi':	akad.A.Da'wletov

Qarapayi'm so'ylew tiline ta'n seslik qubi'li'slar

Ma'mleketlik attestaciya komissiyasi'ni'n' qarari':

Qaraqalpaq filologiyasi' fakultetinin' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' qa'nigeligin pitkeriwshi Mamutova Nargizani'n' pitkeriw qa'nigelik jumi'si'na «_____» bali' qoyi'lsi'n

«____» iyun, 2012-jil

MAK basli'g'i': _____

MAK ag'zalari': _____

Joba:

Kirisiw 3

**I BAP. Qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerdegi dawi'sli' seslerge
baylani'sli' seslik qubi'li'slar 12**

1.1. Eliziya qubi'li'si'
14

1.2. Proteza qubi'li'si'
19

1.3. Epenteza qubi'li'si'
22

1.4. Epiteza qubi'li'si'
26

**II BAP. Qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerdegi dawi'ssi'z seslerge
baylani'sli' seslik qubi'li'slar 28**

2.1. Metateza qubi'li'si'
30

2.2. Gaplalogiya qubi'li'si'
33

2.3. Dawi'ssi'zlardi'n' tu'sip qali'wi'
35

2.4. Geminaciya qubi'li'si'
37

2.5. Substituciya qubi'li'si'	42
Juwmaqlaw	49
Paydalani'lg'an a'debiyatlar	54

Kirisiw

Qaraqalpaq a'debiy tili – bul qaraqalpaq xalqi' tilinin' yen' jetilisken ko'rinisi boli'p tabi'ladi'. Qaraqalpaq a'debiy tili uluwma xali'qli'q so'ylew tili tiykari'nda qa'liplesken. Qaraqalpaq a'debiy tili a'dette yeki tu'rge bo'linedi: awi'zeki so'ylew tili, jazba a'debiy til.

A'debiy tildin' bul tu'ri boyi'nsha akademik A.Da'wletov «awi'zsha so'ylew de, jazı'w da a'lbette tillik qurallari' arqali' iske asadi'. Bulardi'n' yekewi arqali' woy-pikir ju'zege shi'g'adi'. Biraq awi'zsha so'ylew menen jazba so'ylewdi birdey dep esaplawg'a bolmaydi'. Awi'zsha so'ylewde so'ylew ag'zalari' qatnasadi' ha'm so'ylew sol payi'tta iske asadi'. Sonday-aq awi'zsha so'ylewshinin' ha'm ti'n'lawshi'ni'n' qatnasi'wi' za'ru'r» - dep bir-birinen ayi'rmashi'li'g'i'n atap wo'tken yedi¹.

A'dette jazba a'debiy tilden buri'n a'debiy tildin' awi'zsha tu'ri payda bolg'an. Qaraqalpaq xalqi' – xali'q awi'zeki do'retpelerine (da'stan, yertek, xali'q qosi'qlari', naqi'l-maqallar h.t.b.) wog'ada bay xali'q. Bul xali'q do'retpelerin xali'q so'ylew tili menen sali'sti'rg'anda i'qshamlasti'ri'lg'an, jetilisken tu'ri yekenligi bilinip turadi'. Qaraqalpaq xalqi'ni'n' jazba a'debiy tili qa'lipleskenge shekem a'debiy tildin' awi'zsha tu'ri usi' xali'q awi'zeki a'debiyati' arqali' jasap keldi. Awi'zeki so'ylew tilinde jazba til si'yaqli' so'zlerdi du'zip keletug'i'n sha'rtli tan'balas, sonday-aq ha'r tu'rli intonaciyali'q belgiler ko'rinip turmaydi'. Wondag'i' intonaciyali'q wo'zgeshelikler adamlardi'n' ishki emociyali'q sezimleri, ha'r tu'rli dawı's tolqi'ni' arqali' an'lati'p turadi'. Awi'zeki so'ylew tilinde qarapayi'm so'zler ko'p ushi'rasadi'. Ja'ne de wolar dialog tu'rinde de keledi. Mi'sali':

- Sira', bir ga'pinin' yalg'ani' joq desen'-a'!

¹ Даўлетов А. «Хәзирги қарақалпақ тили». Фонетика». - Нөкис, 1999, 370-бет

- *Ha'a', u'stinen tu'stin' ag'a! Buni'n' yalg'an bolmaytug'i'n tag'i' bir jeri bar, bul hukuwmet penen partiyani'n' tili, mi'na ka'rasi'na mine. Wori'sshalap so'ydep jazadi' buni'n' ...*

- *Organ degeni me?*

- *Ha', sol «til» degeni. Demek, partiyani'n' tiline inanasan'g'o?!*

- *Haqqi'yqa-at? Woqi', ne deydi yeken, kulaq haqqi'nda?*

Sonday-aq awi'zeki so'ylew tilinde so'zlerdin' wori'n ta'rtibi yerkin boladi' ha'm pikirler qi'sqa-qi'sqa jay ga'pler arqali' beriledi. Wolar ko'binese toli'q yemes ga'p tu'rinde de ushi'rasadi'. Ja'ne de awi'zeki so'ylewde dawisli' ha'm dawissi'z seslerdi sozi'p ayti'w yamasa so'zlerdin' da'slepki tu'rin buzi'p ayti'w wori'nlari' da ushi'rasadi'. Mi'sali':

- *Posh, Po-osh, po-osh! – Solqi'ldaq yerde qoqan'lap shawi'p kiyati'rg'an Worazi'mbet militsionerdin' dawisi' alamang'a alag'ada sali'p, Sayi'mbettin' so'zin bo'lip jiberdi. (155-bet)*

- *Ha'a'w joldas! –dedi di'm shi'damay ketken Sayi'mbet wazdi' bo'lip. (158-bet)*

- *A'a'a'y, qoyayi'q buni', mi'nani' ti'n'layi'q ...¹(159-b).*

Bizin' xalqi'mi'z arasi'nda so'ylesiw arqali' qari'm-qatnas jasag'anda ayi'ri'm so'zlerdi belgili ni'zamli'li'qlarg'a boysi'nbay qarapayi'm tilde so'ylewi ushi'rasadi'. Mi'sali': *apke, apti', bopti', soyerde h.t.b.* Bular awi'zeki so'ylew tiline ta'n so'zler boli'p, wolardi' a'debiy til normasi'na sa'ykes qaliplesiwine qarag'ani'mi'zda: *ali'p kel, ali'pti', boli'pti', sol boli'p qollani'ladi'.*

Temani'n' tiykarg'i' izertleytug'i'n obekti - a'debiy tildin' awi'zeki tu'rinen bir qansha wo'zgeshelikke iye qarapayi'm so'ylew tilin jazi'wshi'

¹ Сейитов Ш. «Халқабад» романы. Нөкис. 1981, 155-159-бет. Jum?s?m?zdag'? m?sallar'? us? roman tiykar?nda al?nad'? m?sallar betler arqal? ko'rsetiledi.

Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani' tiykari'nda woni'n' seslik du'zilisinin' wo'zgesheligin so'z etiwden ibarat. A'debiy tildin' awi'zeki tu'rinin' so'ylew tilinen wo'zgesheligi, wol so'ylew tiline qarag'anda belgili bir normag'a tu'sken, leksikali'q ha'm grammatikali'q jaqtan qa'liplesken formag'a iye. Al, so'ylew tili bunday wo'zgeshelikke iye yemes.

Ha'r bir tildin' yamasa bir topar tuwi'sqan tillerdin' wo'zine ta'n wo'zgesheligine baylani'sli' seslik wo'zgerisleri boladi'. Qaraqalpaq tilinde de so'z ishinde jumsali'w jag'dayi'na qaray, qaysi' qosi'mta qurami'nda, morfemalardi'n' shegarasi'nda jumsali'wi'na qaray, sesler azli'-ko'pli wo'zgeriske ushi'raw jag'dayi' da ushi'rasadi'. A'debiy tilde seslerdegi ayi'ri'm wo'zgerisler yag'ni'y seslerdin' wori'n almasi'w, tu'sip qali'w, qosi'li'w qubi'li'slari' u'lken a'hmiyetke iye. Bunday fonetikali'q qubi'li'slar seslerdin' dara turg'ani'nda emes, al so'zde yaki so'z dizbeginde jumsali'wi' menen ju'zege asadi'.

Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerdin' ko'bisinde seslerdin' tu'sip qali'w qubi'li'si' ko'plep ushi'rasadi'. Mi'sali':

- *Wazshi'ni'n' da u'yine bardi'meken, bular qaydan bilgen?.. (163-bet)*

« - *Pay jaqsi' bopti'-aw ga'ziyt alg'ani'n', al yendi usi' ga'ziyt jetedi senin' basi'n'a» -dep ku'ledi. (154-bet)*

- *Belsendi, teperish bolmag'annan kegen, woshag'i'mi'zg'a qan quyi'p ati'rg'ani' mi'naw! (65-bet)*

- *Meshitte woqi'ti'wg'a! Qunnazar hawli'qti': - Bolameken?! (77-bet)*

Bul mi'sallarda ko'rsetilgenindey a'debiy tilimizdegi *bardi'ma yeken, boli'pti'* si'yaqli' so'zlerdin' qarapayi'm so'ylew tilinde *bardi'meken,*

bopti' boli'p so'zlerdin' tu'sip qali'w qubi'li'si'na ushi'rap kelgenligin ko'riwge boladi'.

Seslerdegi ayi'ri'm wo'zgerisler – seslerdin' almasi'wi', wori'n almasi'wshi' fonetikali'q jag'daylardan g'a'rezsiz halda keledi. Ma'selen: *s-sh*, *g'-q*, *uw-iy*, *m-n*' seslerinin' almasi'p keliwi fonetikali'q jag'daylarg'a baylani'sli' yemes, al wol seslerdin' spontanli'q wo'zgerisleri delinedi.

Mi'sali': *Samal-shamal*,
sali'-shali',
biyday-buwday.
g'arg'a-qarg'a

Lekin, joqari'dag'i' mi'sallarda ko'rsetilgen so'zler ku'ndelikli turmi'si'mi'zda wo'nimli qollani'ladi' ha'm wolar a'debiy til normalari'na juwap bere aladi'. Al, *shali'*, *shamal*, *qarg'a*, *buwday* si'yaqli' tu'rleri awi'zeki so'ylew tilinde fonetikali'q jaqtan ayi'ri'm seslerdin' sa'ykesligine tuwra keledi.

Qaraqalpaq til iliminde so'z dizbeginin' quri'li'si'ndag'i' so'z benen so'zdin' shegarasi'ndag'i' awi'zeki so'ylew tilindegi aldi'n'g'i' so'zdin' aqi'rg'i' dawisli'si' tu'sip, son'g'i' so'zdin' basi'ndag'i' dawisli'ni'n' saqlani'p qali'w jag'dayi' da'lillengen¹.

Mi'sali': *sari' ala at*, *tori' at*, *kele almadi'*, *ayta almadi'*, *ayti'p pa yeken* so'zleri qarapayi'm so'ylew tilinde *saratat*, *torat*, *kelalmadi'*, *aytalmadi'*, *ayti'ppeken tu'rinde qolli'ni'li'p*, *-i'*, *-a* (*sari' ala at*), *-i'* (*tori' at*), *-ye* (*kele almadi'*), *-a* (*ayta almadi'*), *-a* (*ayti'p pa eken*) wori'n ta'rtibi boyi'nsha tu'sirilip qaldi'ri'lg'an.

Bul arqali' qaraqalpaq tilinin' awi'zeki qa'deleri saqlanadi'. Bunday da'stu'r so'z dizbeginde sesler wortasi'nda saqlani'w menen birge wol

¹ Даўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили Фонетика. Нөкис. 1999, 262-бет

turaqli' tu'rde morfemalardi'n' shegarasi'nda da ushi'rasadi'. Joqari'da mi'sallarda ko'rsetip wo'tkenimizdey qaraqalpaq awi'zeki so'ylew tilinde yeki dawisli' sestin' qabatlasip keliwi bizin' tilimizde ushi'raspag'anli'qtan dawisli' seslerdin' birewi sha'rtli tu'rde tu'sip qaladi'. Sonday-aq morfemalardi'n' shegarasi'nda da ha'r tu'rli dawisli' sesler qabatlasip kelip, tu'bir morfemalardi'n' son'g'i' sesi tu'sip qali'w jag'dayi' ushi'rasadi'. Mi'sali': *altaw, jetew, shiriw, yekew* so'zlerine atawish feyildin' *-aw, -ew, -iw* formalari' wo'zlerinin' seslik pu'tinligin toli'q saqlag'an halda jalg'anadi'. Bul jerde mi'sallardag'i' tu'bir morfemalardi'n' son'g'i' dawisli' seslerinin' tu'sip qali'w jag'dayi'n ko'riwge boladi'.

Uli'wma qaraqalpaq so'ylew tilinde seslerdin' wo'zgeriske ushi'rawi'na ha'r qi'yli' fonetikali'q jag'daylar da sebepshi boli'wi' so'zsiz. Fonetikali'q jag'daylardi'n' sebebinen so'ylew waqti'nda so'zdegi ayi'ri'm sesler bir-birine usas formada yaki birdey boli'p ayti'li'wi' mu'mkin. Mi'sali': a'debiy tilde qollani'latug'i'n qosshi', bashshi', ushsa so'zleri qarapayi'm so'ylew tilinde «s» yeriksiz tu'rde «sh» sesine aylanip qubi'li'si'n ko'remiz. Yag'ni'y wolar ayti'lg'an waqit'ta qosshi', bashshi', ushsa tu'rinde qatara kelgen yeki dawisli'z ses wo'zgeriske ushi'rap «s» sesi «sh» sesine aylanip birdey formag'a iye boli'p tur.

Til seslerin u'yreniw wog'ada quramali' qubi'li's. Til sesleri dara qalpinde emes, al so'zlerde jumsalq'anda g'ana wo'zinin' ta'biyiy hali'n saqlaydi'. Soni'n' ushi'n da tildegi sesler so'z ishinde kelip woni'n' fonetikali'q jag'dayi' itibarg'a alinadi'. Ha'r tu'rli tillerdin' seslik du'zilisinin', grammatikali'q quri'li'si'ni'n', so'zlik qurami'ni'n' wog'ada ha'r qi'yli' boli'wi'na qaramastan wolardi'n' wortasi'nda ha'mmesine wortaq bolg'an uluwmali'q qubi'li'slardi'n' boli'wi', sog'an sa'ykes

uluwmali'q tu'sinikler menen worta'q terminlerdin' qa'liplesiwine sebepshi boladi'.

Ba'rinen de buri'n milliylik ha'r tu'rli tillerdin' worta'q qa'siyetlerinin' boli'wi' birinshiden, fiziologiyali'q tiykarg'a iye adamlardi'n' barli'g'i'ni'n' birdey dene du'zilisine iye boli'wi'na baylani'sli'. Adamlar wo'zin qorshag'an du'nyani' tiykari'nan bir qi'yli' qabi'l yetetug'i'n seziw ag'zalari'na iye. Sonday-aq wo'zinshelik wo'zgesheliklerin yesapqa almag'anda barli'q adamlardi'n' so'ylew ag'zalari' da anatomiyali'q – fiziologiyali'q jaqtan bir qi'yli' ha'm wolardi'n' seslerdi payda yetiw imkaniyati' da sheksiz yemes. Yekinshiden, barli'q tillerde de ta'biyatta obektiv jasawshi' zatlar ha'm wolardi'n' ni'zamli' qari'm-qatnaslari' wo'z sa'wlesin tabadi'. Sonli'qtan da tiller qatnshelli ko'p tu'rli bolg'an menen wolardi'n' barli'g'i'ni'n' do'reliw tiykari'nda adam jasap ati'rg'an wortali'q ha'm adamlardi'n' a'meliy qari'm-qatnas qurali' xi'zmetin arqari'wi' jatadi'.

Til – bul mudami' jan'ari'p, rawajlani'p woti'ratug'i'n ja'miyetlik qubi'li's. Woni'n' wo'zgesheligi yen' birinshi gezekte tildin' seslik du'zilisinde ko'rinedi.

Ja'miyette yen' za'ru'rli ha'm wog'ada a'hmiyetli xi'zmetti – adamlar wortasi'nda qari'm-qatnas jasaw qurali' wazi'ypasi'n atqaratug'i'n til seslerden quraladi'. Tildin' wo'mir su'riwi, jasawi' sesler arqali' bolatug'i'nli'g'i' adamzat tilinin' a'welden-aq seslik til bolg'anli'g'i', woylawi'mi'zdi'n' tikkeley shi'nli'qqa aylani'wi' til arqali', til sesleri arqali' iske asatug'i'nli'g'i' ilimpazlar ta'repinen toli'q da'liyllengen yedi. Tildin' usi' seslik ta'repi ha'm seslerge baylani'sli' bolg'an tu'rli qubi'li'slar til biliminin' fonetika tarawi'nda izertlenedi. Tildeg'i' seslerdin' jasali'wi' ha'm esitiliwin, seslerdin' quri'li'si'n, tu'rli seslik ni'zamlardi' (singormonizm, seslerdin' almasi'wi', qi'sqari'wi', tu'sip qali'wi' ha'm

tag'i' basqa), tildin' buwi'n quri'li'si'n intonaciyasi'n fonetika ilim izertleydi. Sonday-aq so'zlerdin' duri's ayti'li'wi' ha'm jazili'wi' qa'deleri de fonetikag'a baylani'sli' ma'seleler boli'p sanaladi'.

Tildegi barli'q sesler tutas bir sistemani' quraydi'. Bul sestin' tutas til sistemasi'na kiretug'i'nli'g'i' woni'n' tildegi basqa seslerge qatnasi'nda, qarama-qarsi' qoyi'li'wi'nda, wo'z-ara sali'sti'ri'li'wi'nda ani'q ko'rinedi. Tildin' fonemali'q kuri'li'si'n ani'qlaw, qansha dawi'sli' ha'm dawi'ssi'zlardi'n' wo'z aldi'na dara fonema xi'zmetinde jumsalatug'i'nli'g'i'n woldardi'n' so'z ma'nisin ha'm formasi'n ayi'ri'wg'a qatnasi'n ani'qlaw ayri'qsha a'hmiyetke iye boladi'. So'zde geypara jag'daylardi'n' sebebinen ayi'ri'm seslerdin' tu'sip qali'w yamasa almasi'w qubi'li'slari' ushi'rasadi'. Sonday-aq qon'si'las seslerdin', buwi'nlardi'n' wo'z-ara ta'sirine baylani'sli' h.t.b. fonetikali'q jag'daylarg'a baylani'sli' sesler belgili da'rejede wo'zgerislerge ushi'rap, bir-birine u'ylesip keledi. Tildegi sesler birinen son' biri izbe-izlik penen ayti'ladi', al bir neshe sestini bir waqi'tta ten'inen ayti'w mu'mkin yemes. Tilde ayti'latug'i'n sesler ta'biyattag'i' toli'p ati'rg'an seslerdin' bir tu'ri boli'p, woldardi'n' ha'r qaysi'si' wo'zlerine ta'n akustikali'q si'patlamasi'na iye boladi'. So'ylew ag'zalari' ha'm woldardi'n' seslerdi payda yetiwdegi xi'zmeti, seslerdin' akustikali'q fonetikada izertlenedi. Buwi'n, intonaciya, til sesleri menen ti'g'i'z baylani'sli' boladi'. Woldardi' bildiretug'i'n ayri'qsha sesler joq. Basqasha aytqanda, buwi'n, intonaciya tildin' materialli'q ta'repi fizikali'q formasi' bolg'an seslerden bo'lek turmaydi'. Kerisinshe, wolar til birlikleri bolg'an sesler menen birlikte, sesler orqali' tutas so'zlerde ha'm ga'plerge ko'rinedi. Sonli'qtan tildegi sesler orqali' ju'zege shi'g'atug'i'n bunday qubi'li'slar da fonetikada izertlenedi.

Sunday-aq awi'zsha so'ylew de wo'z normasi'na, wo'zgesheligine iye boladi'. Awi'zsha so'ylew mudami' jazi'w menen sa'ykes kele bermewi mu'mkin. Tildin' awi'zsha ha'm jazba ta'repleri bir-birine ti'g'i'z baylani'sli' boli'wi' menen birge wolar ayi'rmashi'li'qlarg'a da iye boladi'. Tildin' awi'zsha so'ylew normalari', jazi'w qa'deleri tikkeley fonetikag'a baylani'sli' du'ziledi.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde jumsali'p ju'rgen sesler ayti'li'wi' jag'i'nan da, atqaratug'i'n xi'zmeti jag'i'nan da, seslik quri'li'si' jag'i'nan da a'yyemgi turi'si'nan tap ha'zirge shekem hesh wo'zgerissiz sol qa'lpinde a'wladtan-a'wladqa wo'tip kelgen yemes. Kerisinshe, tariyxi'y waqi'tlar wo'tiw menen ayi'ri'm seslerdin' tu'sip qali'wi', ayi'ri'm seslerdin' jan'adan payda boli'wi' qubi'li'slari' na'tiyjesinde tildin' seslik qurami' rawajlani'p kelgen. Ja'ne de ilimiy ko'z-qarasta: fonetikali'q, leksikali'q, grammatikali'q jaqtan bayi'di' ha'm rawajlandi'. Sonnan kelip shi'qqan halda bizin' jumi'si'mi'zdi'n' tiykarg'i' maqseti: «Qarapayi'm so'ylew tiline ta'n ayi'ri'm seslik qubi'li'slar» degen temada seslik qubi'li'slardi' jazi'wshi' Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani' negizinde u'yreniwden ibarat. A'sirese, Sh.Seyitov shi'g'armalari'nda ushi'rasatug'i'n qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerdegi dawisli' ha'm dawis'si'z seslerge baylani'sli' wo'zgerislerdi bu'gingi ku'n til iliminde wo'z aldi'na aktual tema si'pati'nda u'yrenip shi'g'i'w wog'ada a'hmiyetli. Bul tema dawisli' seslerge baylani'sli' fonetikali'q qubi'li'slar (eliziya, proteza, epenteza, epiteza) ha'm dawis'si'z seslerge baylani'sli' qubi'li'slardi'n' (dawis'si'zlardi'n' tu'sip qali'wi', gaplalogiya, substituciya, geminaciya) wo'zine ta'n wo'zgesheliklerin ilimiy jaqtan u'yreniwdi wo'z aldi'na wazi'ypa yetip qoyadi'.

Jumi'si'mi'zdi' jazi'wda A.Dawletovti'n', H.Hamidovti'n', Sh.A'bdinazimovti'n', M.Qudaybergenovti'n', K.Ubaydullaevti'n' ilimiy

miynetleri basshi'li'qqa ali'ndi'. Mi'sallar bolsa, Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nan ali'ndi'. Jumi'sti'n' ilimiy jan'ali'g'i' sonnan ibarat qaraqalpaq tilinde fonetikali'q qubi'li'slar bolg'an dawi'sli' ha'm dawi'ssi'z seslerdin' qarapayi'm so'ylew tilinde qollani'li'w wo'zgesheligi so'z yetiledi ha'm mi'sallar menen da'lillenedi.

I –BAP.Qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerdegi dawi'sli'

seslerge baylani'sli' seslik qubi'li'slar

Jazi'wshi' Sh.Seyitovti'n' wo'z do'retiwshiliginde wo'zinshelik bir jolg'a iye. Woni'n' «Xalqabad» romani' bu'gingi ku'nde wo'z woqi'wshi'lari'n tapti'. A'sirese, woni'n' til wo'zgesheligi u'lken a'hmiyetke iye. Romanda avtor qarapayi'm so'ylew tilinen mu'mkinshiligi bolg'ani'nsha ken' ha'm unamli' tu'rde paydalang'an. Qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerdi paydalang'anda wolardag'i' seslerdin' u'nlesligine kewil bo'lgen. Qaraqalpaq tilinde qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerdegi dawi'sli' seslerge baylani'sli' seslerdin' tu'sip qali'w, qosi'li'w yaki almasi'w avtordi'n' «Xalqabad» romani' negizinde so'z etiledi. Bul jerde de atap o'tetug'i'n bir na'rse keleshekte romanni'n' tillik o'zgesheligi boyi'nsha ha'r ta'repleme izertlew jumi'si'n ali'p bari'w wori'nli'.

Avtor qarapayi'm so'ylew tilinde ayi'ri'm sestin' sesler dizbeginin' tu'sip qali'w qubi'li'si'na baylani'sli' so'zlerdi qollanadi'. Mi'sali':

Bunday da yel bolameken! (295-bet)

- *Ha'y, Toyman, basli'qqa jan'ag'i' nandi' apar, awi'z tiyip ketsin? – dep yedi: - Men qorqaman, sheshe Aytgu'l, sen apara g'oy: -dep woralg'an da'sturxandi' Aytgu'l aq qati'nni'n' qoli'na uslatti'. (295-bet)*

- *Qalay, mazali'meken? –dedi qi'shqi'ri'p. (295-bet)*

- *So'ytin', bereket tabi'n', ag'a?! –dep jali'ndi' Ta'jimurat shundi'ydi'n' qabag'i'n tolti'ri'p ati'ri'p. (300-bet)*

- *Xosh, xosh, qa'ytip. (300-bet)*

Bul mi'sallardag'i' *apar, apara g'oy, mazali'meken, so'ytin', qa'ytip* so'zleri a'debiy til normalari'na sa'ykes *ali'p bar, ali'p bara g'oy, mazali'ma yeken, solay etin', qalay yetip* tu'rinde qollani'ladi'.

Bunnan basqa da tilimizde *iren', i'ras, iret, i'raxmet, i'ra'ha't* si'yaqli' so'zlerinin' qollani'li'p proteza qubi'li'si'n payda yetiwi,

ko'binese wori's tilinde qollani'latug'i'n *plan, plenum, traktor* so'zlerdin' epentezali'q qubi'li'sqa sa'ykes *pi'lan, pilenum, ti'rakti'r* tu'rinde qollani'li'w, sonday-aq so'zlerdin' aqi'ri'na ayi'ri'm seslerdin' qosi'li'wi' arqali' epitezali'q qubi'li'si'n jasaytug'i'n tanki si'yaqli' so'zleri qaraqalpaq til ilimin fonetikali'q jaqtan bayi'ti'p tur. Joqari'dag'i' mi'sallardan ko'rip oti'rg'ani'mi'zday-aq avtor qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerden paydalang'anda fonetikali'q qubi'li'slardi' wo'nimli qollani'lg'an. Fonetikali'q qubi'li'slar bolg'an dawi'sli' seslerge baylani'sli' seslerdin' tu'sip qali'w, qosi'li'w, almasi'w qubi'li'slari' boyi'nsha pitkeriw jumi'si'mi'zdi'n' tiykarg'i' I babi'nda tallaw jasap wo'temiz.

1.1. Eliziya qubi'li's

Ayi'ri'm sestin', sesler dizbeginin' tu'sip qali'w qubi'li'si' qarapayi'm so'ylew tilinde jiyi qollani'latug'i'nli'g'i'n ko'riwge boladi'. A'debiy tilde ushi'rasatug'i'n *jaqsi' ma yeken, a'kelip bolmayma, ali'p kele, sol jag'i'n, kelip, waqi't si'yaqli'* so'zler qarapayi'm so'ylew tilinde yag'ni'y Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda *jaqsi'meken, a'kep, a'kele, soyag'i'n, kep, waq* tu'rinde ayti'li'wi' boyi'nsha qollani'lg'an.

Eliziya – negizinen lati'nsha elisio degen so'zden kelip shi'g'i'p, «*tu'sip qali'w*» degen ma'nini bildiredi. Ayi'ri'm fonetikali'q seslerdin' tu'sip qali'w qubi'li'si' eliziya dep ataladi'¹.

Eliziya qubi'li'si' ko'binese dawisli' sesler arasi'nda ushi'rasadi'. A'sirese dawisli' a, wo, ye sesleri qarapayi'm so'ylew tilinde eliziyag'a boysi'nadi'. Mi'sali':

A'debiy tilde	«Xalqabad» romani'nda
<i>wolay etip</i>	<i>wo'ydep (61-bet)</i>
<i>solay etip</i>	<i>so'ytip (61-bet)</i>
<i>mi'naday</i>	<i>mi'nday (65-bet)</i>
<i>bulay yetip</i>	<i>bu'ytip (10-bet)</i>
<i>qalay yetedi</i>	<i>qa'ytedi (15-bet)</i>

Ayi'ri'm sestin', sesler dizbeginin' tu'sip qali'w qubi'li'si' qarapayi'm so'ylew tilinde jiyi ushi'rasadi'. A'debiy tilde jumsalatug'i'n *balalar, qari'yardar, alg'an, kelgen, salg'an, ali'pti', sali'pti', kelipti, qali'pti'* usag'an so'zler qarapayi'm so'ylew tilinde *ballar, qardar, ag'an, kegen, sag'an, apti', sapti', kepti, qapti'* tu'rinde ayti'la beredi. Ayi'ri'm so'z dizbeklerinin' da'slepki si'n'ari'ni'n' son'g'i' sesi so'ylew waqti'nda tu'sirilip, wolar pu'tin bir so'z tu'rinde ayti'ladi'. Mi'sali': *qarat, sarat, baraladi', kelaladi', altay, ekqollap, usyer, woyaq, sogu'ni t.b.* A'debiy

¹ Даўлетов А. Хэзирги карақалпақ тили Фонетика. Нөкис. 1999, 342-бет

tilde wolar so'z dizbegi tu'rinde ayti'ladi' ha'm jazi'wda formalari' toli'q saqlani'p qarat at, sari' at, bara aladi', kele aladi', alti' ay, yeki qollap, usi' jerde, wol jaq, bul jaq, sol ku'ni tu'rinde jazi'ladi'.

Bul, sol, wol almasi'qlari' iyelik, bari's, tabi's sepliklerinin' jalg'awlari' jalg'ang'anda son'i'ndag'i' l sesinin' tu'sirilip, buni'n', soni'n', woni'n', bug'an, sog'an, wog'an, buni', soni', woni' tu'rinde ayti'li'wi' ha'm jazi'li'wi' da eliziyali'q qubi'li's boladi'.

Avtor sesler u'nlesligine de wog'ada kewil bo'lgan. Joqari'dag'i' mi'sallarda ko'rsetip wo'tkenimizdey romanda qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerdin' ko'binese ayi'ri'm dawi'sli' seslerdin' tu'sip qali'w jag'dayi' ko'plep qollani'lg'an. Mi'sali':

Kolxoz bolmasi'nan ta'wir-aq buri'n Yesbergen raykom ispolkomlarg'a bari'p: «men yendi u'seytip, quwi'rdaqshi' boli'p ju're beremen be, bir tu'sinbeslik bolsa, bolg'an shi'g'ar Monshag'a basshi' qi'lsan'i'z da qi'li'n' aqi'ri'!» -degende Qarabekov, sizin' wo'zi awi'li'n'i'z qaerde?! dep sorag'an yeken, «Bessari' da» depti bul.

Shu kolxozda bolatug'i'n bolsan', Si'di'q, bildin' be, yerten'en baslap, Da'wekege apari'p hukuwmettin' tektebine beresen' qi'zi'n'di', senin' jaman iyisin'di sin'irmeymiz wog'an ... (192-bet)

- Menin' hesh jerim sasi'p ju'rgen joq, biraq aparayi'n. (192-bet)

- I'ras, qi'l jalag'an semser boli'p, qag'armedin' basi'n! ... (11-bet)

- Gu'laysha qasi'na Ma'priwzasi'n ali'p, santira mashinag'a mindi de Atajanni'n' ati'ni'n' shaqi'na aralasi'p yesiktin' awzi'nda bir toqtadi'. (19-bet)

- Erten'ine kewlin sorawg'a kelgen Atajan basli'qti'n' tag'i' uyi'qlap ati'rg'ani'ni'n' u'stinen shi'qti'. (20-bet)

- *Assalawma-a'leykum, atay, wo'giz izlep shi'g'i'ppedin'iz, ya jol jo'nlewge shi'qti'n'i'zba dep yedi, ko'senamay sari'si'nli'si': - Bul yashulli' yekewin-a'm bejeriwge shi'qqang'o – dedi. (139-bet)*

Bul mi'sallarda a'debiy til normalari'na sa'ykes *usi'lay yetip, qay jerde, ali'p bari'p, ali'p barayi'n* si'yaqli' so'zlerdin' qarapayi'm so'ylew tiline ta'n seslerdin' tu'sip qali'w qubi'li'si'na ushi'rag'an. Bunda dawi'sli' *i'*, *a* seslerinin' tu'sip qali'w wo'zgesheligi to'mendegishe jag'dayda boladi'. Usi'lay yetip so'zinde yerinnin' qatnasi' boyi'nsha eziwlik *i'* ha'm *a* seslerinin' so'ylew waqi'ti'nda tu'sip qalg'anli'g'i'n ko'riwde boladi'. Bul jag'day juwap dawi'sli' *i'* sesinin' eliziyag'a ushi'rag'ani'n bildiredi. Qaraqalpaq tilinde ashi'q «*a*» dawi'sli' ses dawi'ssi'z eki «*l*» sesinin' wortasi'nda tursa, eliziya qubi'li'si'na ushi'raydi'. Mi'sali':

- *Buw, ballar neg'i'p ketti izinde ... (38-bet)*

- *Ballardi' ha'zirden baslap dag'i'tasan', Si'di'q, - dedi na'rse ashi'wlanbastan ... (38-bet)*

Eliziya qubi'li'si'na ushi'rag'an qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zler bir pu'tin ritmikali'q birlikte ayti'ladi'.

Qaraqalpaq tilinde qi'si'q dawi'sli' *i'*, *i*, *u*, *y* dawi'sli'lari' pa'tsiz buwi'nda qalsa, eliziyag'a ushi'raydi'. Woni' to'mendegidey jag'daylarda bayqawg'a boladi'.

1. So'z tiykari'ndag'i' sonor dawi'ssi'zlar wortasi'nda kelgende ha'm sonor menen shawqi'mli' dawi'ssi'zlar menen kelgende, pa'ttin' affikslerge wo'tiwine baylani'sli' pa'tsiz jag'dayda qalsa, qi'si'q dawi'sli'lar tu'siriledi.

Mi'sali': *yerin-erni, awi'z-awzi', ko'rik-ko'rki h.t.b.*

2. Qospa so'zlerde, so'z dizbeklerinde ha'm so'z tiykari'nda ha'm de bularg'a affiksler jalg'ang'anda yeki dawli'sli'ni'n' qabatlasip keliw jag'dayi'nda qisi'q dawli'sli'lar tu'sip qaladi'.

Mi'sali': *qattag'ar – qatti' ag'ar, yekay – yeki ay h.t.b.*

3. Qospa so'zlerde ha'm so'z dizbeklerinde eki dawli'ssi'z ses ortasi'nda kelgen jag'dayda qisi'q dawli'sli'lar tu'sip qaladi'.

Mi'sali': *sarmay – sari' may, shayishin' – shay ishin' h.t.b.*

Usi' qaraqalpaq tilindegi qisi'q dawli'sli' i', i, u', u seslerinin eliziyag'a ushi'raw jag'daylari'n «Xalqabad» romannan ko'rsetsek:

- *Bilipemaw shundi'y bolari'n, ishke qanari'n arqalap kirsin! – dedi.*
(50-bet)

«Kimsen', neg'i'patsan'?» dep, sorap – porap atpadi', iyesi ushi'n qamshi' shi'ri'ldap tilge kirdi, al yendi tilge kirgen qamshi', Nazarbaydi' tilge kirgizdi, tilge kirgizgeni shi'g'ar, «way-way qati'ni'n'ni'n' quli' bolayi'n, ag'a jan!» ... dep, baqi'ri'p, atti'n' aldi'na tu'sip, ti'rag'aylap qashi'w menen bola berdi. (47-bet)

- *Mi'na Turdi'muratti'n' A'wezi «ju'r, tamasha boladi'» dedi. Ne bopti'! Kele berdik.* (69-bet)

- *Birinshiden, aq qapshi'qta ashli'qtan jurt qi'ri'layi'n dep ati'rg'anda un a'kelgennin' biri kim, Shi'mqul, sol un bolmag'anda shataq yedi. Bul bir me, bir, yekinshiden, xali'q ti'ri'spaydan qi'ri'li'p ati'rg'anda wo'z jani'nan pul shi'g'ari'p, Wori'nbordan araq a'kelip da'ri dep aldap ishkizip, qi'rg'i'nnan ali'p qalg'an kim, Shi'mqul ag'a, ba'rin ko'zim ko'rdi, hawwa.* (70-bet)

- *Woylanatug'i'n waqti'n' boldi' g'o, meni ba'le ko'rsete bermey, awi'rmanli'qti' moyni'n'a ali'p wo'zin'she nege juwap bermedin'.* (40-bet)

- *Antalamasa mi'naw attan ji'g'i'li'p wo'lip ati'rma, apshi'q mi'lti'g'i'n'di' ...* (61-bet)

Bunda joqari'dag'i' u'sh jag'dayg'a tiykarlana woti'ri'p berilgen mi'sallarda dawi'sli' «i'», «i» sesinin' tu'sip qali'w jag'dayi' ko'rinip tur. Bul mi'sallardag'i' *ne qi'li'p ati'rsan', boli'pti', ali'p kelgennin', ali'p kelip* si'yaqli' so'zlerdin' qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zler boli'p, yag'ni'y *neg'i'patsan', bopti', a'kelgen, a'kelip* formasi'nda qollani'li'p, eliziya qubi'li'si'na ushi'rap bir pu'tin so'z tu'rinde qollani'lg'an. Yag'ni'y wolar qospa so'zler boli'p, qarapayi'm so'ylew tilinde bir pu'tin so'z wazi'ypasi'n atqari'p tur. Seslerdegi bunday qubi'li'sti' so'z dizbeklerinde de ko'plep ushi'rati'wg'a boladi'. Mi'sali':

- *So'ydesen'o ju'yernemek-aw!- dep ketip, yendi jeti salmadan julqi'ni'p atlap, Julqi'ni'spaqti'n' u'lkeni buyaqta, «g'i'rta-g'i'rt», «shi'rpa-shi'rp» sira' birewdin' wo'ligine birew karar yemes. (402-bet)*

Tag'i' da ha'r kim useytip. toz-tozaqay yetip kete bereme? (43-bet)

Juldi'rg'an ha'r bir tari'n'a bir dorba biyday ber dese, neqi'laren' Shundi'y ag'a? (117-bet)

Jaq, sen wo'ytpе Sayi'mbet, - dedi Allanazar. (287-bet)

Tip-tikke Haytmuratqa apar – dedi tilla' a'rebektі buri'ng'i'si'nday yetip worap berdi de. (395-bet)

Bul ali'ng'an mi'sallardag'i' *so'ydesen'o, buyaqta, useytip, neqi'laren', wo'ytpе, apar* si'yaqli' qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zler eliziya qubi'li'si'na ushi'rap wolar bir pu'tin so'z tu'rinde qollani'lg'an.

Uli'wma aytqanda, eliziya qubi'li'si' qaraqalpaq qarapayi'm so'ylew tilinde wo'nimli qollani'ladi'.

2.1. Proteza qubi'li'si'

So'zdin' basi'ndag'i' dawi'ssi'z sestin' aldi'na dawi'sli' sestin' qosi'li'w qubi'li'si' proteza dep ataladi'.

Proteza so'zi grekshe pratesis degen so'zden ali'ng'an boli'p, «wo'zgertip qoyi'w» degen ma'nini bildiredi¹.

Epenteza qubi'li'si' boyi'nsha so'zdin' ishinde qatara kelgen dawi'ssi'z seslerinin' arasi'na dawi'sli' ses qosi'li'p ayti'latug'i'n bolsa, al proteza qubi'li'si' boyi'nsha so'zdin' basi'ndag'i' dawi'ssi'z sestin' aldi'na dawi'sli' ses qosi'li'p ayti'ladi'. Mi'sali': *ray, ras, ret, ren', ra'ha't t.b.* si'yaqli' so'zler i'ras, iret, ira'ha't, iren' tu'rinde aldi'ng'i' buwi'nni'n' juwan yamasa jin'ishkeligine qaray juwan i' yamasa jin'ishke i dawi'sli'si' qosi'li'p ayti'ladi'; roman, rota, ruxsat, ruwxlani'w si'yaqli' so'zlerden birinshi buwi'ni'nda yerinlik sesler kelgenlikten so'zdin' basi'na u sesi qosi'li'p, uroman, uruxsat, urota t.b. tu'rinde ayti'ladi'. Wori's tilinen ha'm wori's tili arqali' basqa tillerden kirgen *radio, raketa, reforma t.b.* ko'p g'ana so'zler *i'radio, i'raketa, i'reforma* tu'rinde so'z basi'nda dawi'sli' sestin' qosi'li'wi' arqali' ayti'ladi'.

A'debiy tilde qollani'latug'i'n *ras, ret, ren', ra'ha't, ray, rawshan* si'yaqli' so'zler Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda *i'ras, iret, iren', ira'ha't, irawshan, i'ray* tu'rinde aldi'n'g'i' buwi'nni'n' juwan yamasa jin'ishkeligine qaray juwan «i» yamasa «i» dawi'sli'si' qosi'li'p ayti'ladi'.

Mi'sali':

- *I'rasi'nda da qotayg'ani' qotayi'p ati'r g'oy! – deydi Qurban. (154-bet)*

- *Salimnin' shiginlep ketkeninen qi'ynali'p ju'rsen', yendi shigin beretug'i'n boldi'-aw ira'ha'tti!... (118-bet)*

¹ Даўлетов А. Ҳазирги карақалпақ тили Фонетика. Нөкис. 1999, 345-бет

- *Qashqandag'i', qashqan? – Wog'an «Qunnazar jurttan uyali'p qashqan» degen woy ji'lt yetkeni i'ras. (119-bet)*

Sen usi' Madiyar i'rasi'nda da Murattan ko'rip turmi'san'? (34-bet)

Qara tari' aq qag'azg'a wo'zinin' iren'kin tez berdi, protokollar tez pitti. (198-bet)

İra'ha'tten qorg'ag'ani' sol – gedir-budi'r jol, woyi'q ko'pir ko'rse Shundi'ydi'n' tutanag'i' bar, won'lamay wo'tpeydi. (137-bet)

Sa'ne de dawi'ssi'z seslerden baslang'an *ruxsat, ruxlani'w* si'yaqli' so'zlerdin' buwi'ni'nda yerinlik sesler kelgenlikten so'zdin' basi'nda «u» sesi qosi'li'p *uruxsat, uruxlani'w* boli'p ayti'ladi' ha'm bul «Xalqabad» romani'nda usi' tu'rinde qollani'lg'an. Mi'sali':

Basli'q saylawg'a kelgende, a'l'bette, ha'mme «gu'w» yetip Yesbergendi ko'rsetti. Yendi Qudaybergen qi'zdi'. Xosh kimnen uri'xsat ta soramadi'. (27-bet)

U'sh ku'nge uruxsat ali'p, sonsha qazi'wshi'ni' yertip ketip alti' ku'nnen beri qayda ju'rsen' deymen men sag'an. (204-bet)

- *A-al, men so'zimdi tawi'sti'm, woti'ri'wg'a uruxsatpa Saeke? (169-bet)*

Uluwma dawi'ssi'z *r* sesinen baslang'an so'zler joqari'dag'i' mi'sallarda ko'rip wo'tkenimizdey protezali'q dawi'sli'lardi'n' qosi'li'wi' arqali' ayti'ladi' ha'm usi' tu'rinde qollani'li'w wo'zgesheligine iye.

Sonday-aq wori's tilinen kirgen dawi'ssi'zlar dizbeginen baslang'an *spravka, stol, stakan, skelet h.t.b.* so'zlerge protezali'q dawi'sli' qosi'li'p qarapayi'm so'ylew tilinde *i'spravka, i'stol, i'satakan, iskelet h.t.b.* tu'rinde ayti'ladi'. Mi'sali': *Bizler Mami't ekewimizdi de i'stoldi' do'gerekletip oti'rg'i'zdi' ... (238-bet)*

Wolardi'n' i'staqan degeni boladi'. (238-bet)

Shundi'y «ko'rdin' be bizdi raykomlar i'stolg'a shaqi'ri'p aldi'» degendey kempirine ji'lt-ji'lt karap quwji'n'lap kiyati'r. (158-bet)

Biz joqari'da proteza qubi'li'si'ni'n' – dawi'ssi'z sestin' aldi'na dawi'sli' seslerdin' qosi'li'w jag'dayi'n ko'rip wo'ttik. Al, Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda proteza qubi'li'si'ni'n' wo'zgesheligin ko'riwge boladi'. Yag'ni'y so'zdin' basi'ndag'i' dawi'sli' sestin' aldi'na dawi'ssi'z sestin' qosi'li'p jazi'li'w jag'dayi'n ushi'ratami'z.

Mi'sali':

- *Hawwa, senin' mendeyleydi qamaw qoli'nan keledi, qoyi'p tur, menin' ga'pimdi bo'lme, son' da'reklese beresen' menin' menen. (72-bet)*

- *Hawwa, hawwa, -dedi. – Qadag'i' neden yeken buni'n' bazarda! (82-bet)*

- *Mi'na Ha'miwidin' suwi' da sag'asi'nan ti'p-ti'ni'q aqqani' menen bizge i'layi'p jetedi, sansi'z jaman shi'g'anaqlarg'a soqli'g'i'sadi'. (11-bet)*

Taxta bolsa, da'skesin tawi'p berse ayna soqqanday da ho'nerim bar, a'ynek sho'lmekeymen. (162-bet)

So'zdin' basi'na protezali'q dawi'sli'ni'n' qosi'li'wi' arqali' buwi'n quri'li'si' wo'zgeredi. Buni' joqari'da ali'ng'an mi'sallardag'i' protezali'q qubi'li'sqa ushi'rag'an so'zlerde ayqi'n ko'riwimizge boladi'.

Proteza qubi'li'si' tek g'ana Sh.Seyitovti'n' do'retiwshiliginde g'ana yemes, al ha'zirgi da'wir qarapayi'm so'ylew tilinde de wori'nli' qollani'ladi'. Sebebi, fonetikali'q jag'dayg'a baylani'sli' *ras, ret, ra'ha't, ruxsat h.t.b.* usi'g'an usas so'zler bu'gingi ku'nimizde de *i'ras, iret, ira'ha't, uruxsat* tu'rinde ayti'ladi'. Solay yeken, proteza qubi'li'si' bu'gingi ku'nde de adamlardi'n' qari'm-qatnas jasaytug'i'n qarapayi'm so'ylew tilinde wo'zinin' a'hmiyetin yetip joytpaydi'.

3.1. Epenteza qubi'li'si'

Dawi'sli'lar u'nlesligine sa'ykes qi'si'q *i'*, *i*, *u*, *u'* seslerinin birewinin' so'zdin' basi'nda kelgen yeki dawi'ssi'z sestin' arali'g'i'na qosi'li'p ayti'li'w qubi'li'si' epenteza dep ataladi'¹.

Epenteza – grekshe boli'p epentesis «*qosi'p qoyi'w*» degen ma'nini an'latadi'. Qosi'lg'an dawi'sli' ses epentezali'q dawi'sli' ses dep ataladi'. Usi' epentezali'q dawi'sli' seslerdin' qosi'li'w qubi'li'si' ko'binese wori's tili arqali' kirip kelgen so'zlerge tiyisli. Mi'sali': A'debiy tilde qollani'li'p ju'rigen *plan*, *plenum*, *tramvay*, *traktor*, *krovat*, *klub h.t.b.* si'yaqli' so'zler qarapayi'm so'ylew tilinde *pi'lan*, *pilenum*, *ti'ramvay*, *ti'raqti'r*, *kulub* boli'p epentezali'q dawi'sli' ses penen ayti'ladi'. Bunday boli'p dawi'sli' sestin' qosi'li'wi' so'z basi'nda yeki dawi'ssi'zdi'n' qatari'na dizbeklesip, qabatlasi'p keliwin saplasti'ri'wg'a bag'darlanadi'. So'z basi'nda bir neshshe dawi'ssi'zdi'n' qatara keliwi qaraqalpaq tili ushi'n, uluwma tu'rkiy tiller ushi'n ta'n jag'day emes. Sonli'qtan wori's tili arqali' qaraqalpaq tiline kelip kirgen so'zlerdin' basi'nda qatara kelgen dawi'ssi'z seslerdin' arali'g'i'na epentezali'q dawi'sli'lar qosi'li'p ayti'ladi'. Biraq bul jazi'wda yesapqa ali'nbaydi'.

Sonday-aq so'zdin' aqi'ri'ndag'i' dawi'ssi'zlar dizbeginin' arali'g'i'nda dawi'sli' sestin' qosi'li'p ayti'li'wi' da epenteza qubi'li'si' delinedi. Mi'sali': *Metr*, *litir*, *shifr* usag'an wori's tili arqali' kirgen so'zler *metir*, *litir*, *shifir* tu'rinde yeki buwi'nli' boli'p ayti'ladi'. Erteden qollani'li'p ju'rigen *gu'rsh*, *bursh g'ulp*, *mu'lk*, *ters* si'yaqli' tu'pkilikli so'zler *gu'rish*, *buri'sh*, *g'uli'p*, *mu'lik*, *teris* tu'rinde de ayti'ladi' ha'm ha'zirgi imla qa'deleri boyi'nsha olardag'i' dawi'sli'lar saqlani'p jazi'ladi'. Qaraqalpaq tilinin' tu'pkilikli so'zlerinin' ha'm arab, parsi' tillerinen

¹ Даўлетов А. «Хэзирги қарақалпақ тили Фонетика». Нөкис. 1999, 344-бет

kirgen so'zlerdin' aqi'ri'nda sonorlar menen u'nsiz daw'i'ssi'zlar qatarlasi'p keke beredi. Mi'sali': *qant, gilt, tars. gu'rs, jalt t.b.* Bul so'zlerdegi qatara kelgen daw'i'ssi'zlardi'n' arasi'na epentezali'q daw'i'sli' ses qosi'lmaydi'. Yendi epentezali'q qubi'li'sti' «Xalqabad» romani' mi'sali'nda ko'rip shi'g'ami'z.

Mi'sali':

- *Wo'zin' so'z berip, qoyi'p turi'n' ne! Tap, bilmeytug'i'n adamday soraysan'-a'y! Mal-hal bolmasa tanap-tanap jerdi qosi'p su'rip ati'r ma, ya ti'raqti'ri' bar ma, wa'y, sena'm bir, Xatlansi'n, bolg'ani'so!*

- *Xatlansi'n degen qol ko'terin'? - Aqto're qa'lemine «shoqi'ti'p» - Bir-yeki ... Ju'z piratsent! - dep ati'r.* (69-bet)

Toq yeteri Sayi'mbet jora, obi'li'stan wa'kil kelip, bizge bay pi'lan, qulaq pi'lan desek te boladi', sali'p ketti. (20-bet)

- *Kesheden beri suw quyatug'i'n ba'lesi tesilip, ya bunda keke almay, ya MTS i'na jete almay, ti'raqti'ri' ati'zda ha'n'kiyip tur.* (168-bet)

Tu'rkiy tilleri soni'n' ishinde qaraqalpaq tilinde ushi'rasatug'i'n epentezali'q qubi'li's haqqi'nda akademik A.Da'wletov: «Wori's tili arqali' qaraqalpaq tiline kirip kelgen so'zlerdin' basi'nda qatara kelgen daw'i'ssi'z seslerdin' arali'g'i'na epentezali'q daw'i'sli'lar qosi'li'p ayti'ladi'. Biraq bul jazi'wda yesapqa ali'nbaydi'» -dep pikirini bildirgen yedi¹.

Tap sol aytqanday qarapayi'm so'ylew tilinde qaraqalpaq tilinin' tu'pkilikli so'zlerinin' epenteza qubi'li'si'na ushi'raw jag'daylari'n ushi'ratpaymi'z. Bul qubi'li's wori's tilinen qaraqalpaq tiline kirip kelgen ayi'ri'm so'zlerge g'ana ta'n.

Mi'sali':

¹ Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили Фонетика. Нөкис, 1999, 344-бет

- *Bilesen'g'o wori'ssham! –dedi Sozanay shi'ni' menen-aq tan'lani'p.*
– *Doraq, piratsent degenlerdi ayti'p ju'resen'g'o! (59-bet)*

- *Ya geshir pi'lani'mi'z da bar ma? (200)*

- *Pi'lan ...*

- *Pi'lan-pi'lan, dep. Allanazar ag'a, gegirdek plandi' da woylaw kerek wedi, gegirdek degen plan wori'nlanbay qalsa, ko'reyin kolxozi'n'ni'n' basqa plani'ni'n' wori'nlag'ani'n! ... (224-bet)*

Bul jerde haqi'yqati'nda da *pi'lan*, *ti'raqti'r*, *pi'ratsent* si'yaqli' so'zlerdin' *i'*, *i*, *u*, *u'* seslerinin' wo'zgeriske ushi'rap qosi'li'p ayti'li'w arqali' epentezali'q qubi'li'si'na iye boli'p tur.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde epentezali'q qubi'li's ilim ha'm bilimnin' rawajlani'w da'wirinde ja'ne de baspa so'zdin' ta'siri na'tiyjesinde qollani'li'wi' boyi'nsha kem-kem sheklenip barmaqta. Woni' ha'zirgi waqi'tta u'lken jastag'i' apalardi'n', g'arri'lardi'n' so'zlerinde g'ana ushi'ratami'z.

Piriyzduwmi'n'di' shaqi'r, xatlanatug'i'nlari'n'di' gedeyler topari'na tayarla, - dep za'wlim saldi' Qunnazar aqsaqalg'a. (42-bet)

«*Yeshek yeshekten qalsa qulag'i' kesik*» degen. *Usi' jayi'mi'z-aq boladi', ko'shege dizilip sivet jaqqay-aq qoyayi'q, tar jerge ti'g'i'la berip jinimiz barma? (359-bet)*

Ati' Xalqabadta menin' balamnan basqa inistotot pitkeren kim bar ... (374-bet)

Epenteza qubi'li'si' arab tilinen kirgen so'zlerde de qollani'lg'ani'n ko'remiz. Mi'sali': «Qaraqum iyshandi'» ma, «Ayi'mbet iyshandi'»ma, «Mola deydi-aw ju'da' kep» Sherg'azi' xanni'n' bergen pa'tiwasi'n ko'rgen shi'g'arsi'z!... (31-bet)

Jurt ilimnin' hikmetine ushi'ragan duwayi'ba'nt, Qaraqum iyshan ha'zirettin' shi'bi'g'i'n si'ndi'rg'an yedi bul sa'wiyek! ... - dep tu'n'ilip,

hasla adam qatari'na sanamay ju'rgen İzbasqandi' Toli'bay sira' buni'n'day dep oylap pa?! (8-bet) Bunda epentezali'q qubi'li's yaki ayi'ri'm jag'daylarda i sesinin' qosi'li'wi' na'tiyjesinde yeki buwi'nli' so'zlerdin' u'sh buwi'nli' so'zlerge aylani'wi'nda bayqaladi'.

Fatwa - pa'tiwa,

Hazrat - ha'ziret,

Biraq bul jerde epenteza qubi'li'si' belgili bir waqi'tti'n' wo'tiwi na'tiyjesinde wo'zinin' ku'shin joytqan. Na'tiyjede bul so'zler pa'tiwa, ha'ziret tu'rinde a'debiy tilde jazi'li'wi' mu'mkinshiligin alg'an.

Uli'wma aytqanda, romanda avtor ta'repinen epenteza qubi'li'si'na ushi'rag'an qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerdi personajlar tilinde wo'nimli qollang'an.

4.1. Epiteza qubi'li'si'

Epiteza – grek so'zi boli'p, epitesis, «*artti'ri'w, qosi'p qoyi'w*» degen ma'nini bildiredi¹.

Epiteza qubi'li'si' – dep so'zdin' aqi'ri'na ayi'ri'm jawi'sli' seslerdin' qosi'li'p ayti'li'w qubi'li'si'na ayti'ladi'. Tilimizde qabatlasli'p kelgen yeki dawi'ssi'zg'a tamamlang'an wori's tilinen kirgen so'zlerdin' aqi'ri'na dawi'sli' ses qosi'li'p ayti'ladi'. Epiteza qubi'li'si' epenteza qubi'li'si'nan a'dewir wo'zgeshelikke iye. Epenteza da qi'si'q *i', i, u, u'* dawi'sli' seslerinin' yeki dawi'ssi'z sestin' arasi'na qosi'li'wi' bolsa, epiteza qubi'li'si'nda ayi'ri'm seslerdin' so'zdin' aqi'ri'na qosi'li'p ayti'li'w seslik wo'zgesheligin payda yetedi. Mi'sali':

tank – tanka – tanki,

bank – banka – banki,

blank – blanka – blanka h.t.b.

Bunda ha'r bir *tank, bank, blank* so'zlerinin' ha'r birinin' keynine dawi'sli' «*a*» yamasa «*i*» sesleri jalg'ani'p tur. Bul so'zler a'debiy til normasi'na ta'n bolg'ani' menen qarapayi'm so'ylew tilinde keyingi «*i*» sesinin' qosi'li'p *blanki, banki, tanki* boli'p, al *Omsk, Minsk, Kursk* so'zleri *Omskiy, Minskiy, Kurskiy* tu'rinde ayti'ladi'. Al, Sh.Seyitovti'n' do'retpesinde qaraqalpaq tilinin' wo'zine ta'n so'zlerinde de epitezali'q qubi'li'sti'n' ushi'rasatug'i'nli'g'i'n ko'riwimizge boladi'. Mi'sali': *Usi' arzam arqali' ma'lim yetip soranamankiy wol da bolsa kolxozg'a ali'wi'n'i'zdi'.* (172-bet)

«*Beriledi ushbuw keshirim xat*» ... *dep, won'i'nan shebine qarap jazdi' da qoli'na uslatti': - Minekey balam ...*

¹ Даўлетов А. Ҳазирги қарақалпақ тили Фонетика. Нөкис. 1999, 346-бет

Ushbuw za'rnin' za'rra'gina'si yoqalsa, ayniqsa, islom raxiblariga topshirmoq bwlsalaring sizni ka'lla'ngizdan judo qilgan musulmon tog'ri ja'nna'tta'n joy olarmish. (149-bet)

Ha'zirgi waqi'tta *tanka*, *banka*, *blanka* so'zleri ku'ndelikli turmi'si'mi'zda qollani'li'p ju'rgen so'zler boli'p tabi'ladi'. Jazi'li'wi' menen ayti'li'wi' joqari'dag'i'day qa'siyetke iye. Al, *Omskiy*, *Kurskiy*, *Minskiy* so'zlerinde dawi'sli' ha'm dawi'ssi'z «iw» seslerinin' tu'bir so'zlerge jalg'ani'p keliwi arqali' epitezali'q qubi'li'sti' payda yetedi. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda epiteza qubi'li'si'na ushi'rag'an so'zler wog'ada az qollani'lg'an. Epiteza ushi'rag'an so'zlerdi avtor so'zdin' ku'shin artti'ri'p ko'rsetiw ushi'n qollang'an. Uli'wma dawi'sli' seslerge baylani'sli' seslik qubi'li'slar (eliziya, proteza, epenteza, epiteza) Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda wo'nimli qollani'lg'an. Ja'ne de wolardi'n' ha'zirgi da'wir til iliminde a'hmiyeti ku'shli.

II Bap. Qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerdegi dawi'si'z seslerge baylani'sli' seslik qubi'li'slar

So'zler wo'zara baylani'sli' bolg'an ha'm bir-birine ta'sir yetip turatug'i'n sesler qi'yi'nshi'li'g'i'nan turadi'. Qaraqalpaq tilinde dawi'ssi'zlar dawi'sli' seslerdin' ta'siri arqali' belgili da'rejede wo'zgeriske ushi'rap woti'radi'. Usi'nnan dawi'ssi'z seslerdin' tu'rli seslik qubi'li'slari' boli'p shi'g'adi'. Wo'z gezeginde ta'sirin tiygizedi. Qon'si'las seslerdin' wo'z-ara ta'sirinen wolardi'n' kombinatorli'q wo'zgerisleri kelip shi'g'adi'. Seslerde bolatug'i'n ha'r qi'yli' kombinatorli'q wo'zgerisler ko'pshilik tillerge wortaq si'patqa iye boli'wi' mu'mkin. Sonday-aq ha'r bir tildin' yamasa bir topar tuwi'sqan tillerdin' wo'zine ta'n wo'zgesheligine baylani'sli' seslik wo'zgerisleri boladi'. Qaraqalpaq tilinde so'z ishinde jumsali'w jag'dayi'na qaray, qaysi' poziciyada, qanday buwi'nda, tu'bir yamasa qosi'mtada, morfemalardi'n' shegarasi'nda jumsali'wi'na qaray, so'zler arali'g'i'nda jumsali'wi'na qaray yamasa intonatsiyali'q emotsional wo'zgesheliklerge baylani'sli' sesler azli'-ko'pli wo'zgeriske ushi'rap ayti'ladi'. Bunday fonetikalik jag'daylardan g'a'rezli halda payda bolg'an seslik wo'zgerisler bizin' ha'zirgi qarapayi'm so'ylew tilimizde de jiyi ushi'rasadi'. Dawi'ssi'z seslerdegi ayi'ri'm o'zgerisler fonetikalik jag'daydan g'a'rezsiz halda keledi.

Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani' tiykari'nda qarapayi'm so'ylew tilindegi seslik qubi'li'slardi' izertlew bizin' jumi'si'mi'zdi'n' tiykarg'i' wazi'ypasi' boli'p tabi'ladi'. Romandi' u'yreniw bari'si'nda wondag'i' so'z yetiletug'i'n ma'sele Ulli' Watandarli'q uri's ji'llari' ha'm wonnan aldi'n'g'i' kolxozlasi'w da'wiri waqi'yalari' ja'ne de sol waqi'ttag'i' xali'qti'n' turmi's jag'dayi' real so'z yetiledi. Sh.Seyitov do'retpelerin u'yreniw, izertlew tek a'debiyattani'w ilimi ko'zqarasi'nan yemes, al til

bilimi ko'z-qarasi'nan da wog'ada a'hmiyetli. Sebebi, jazi'wshi'ni'n' «Xalqabad» romani'ni'n' tilinde xali'qti'n' awi'zeki so'ylew tilinin' sintezi berilgen. Lekin, avtordi'n' do'retpeleri usi' waqi'tqa shekem til biliminde yelege shekem amawli' izertlenbedi.

Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani' tilinde kombinatorli'q si'patqa iye fonetikalı'q qubi'li'slar – seslerdin' tu'sip qali'wi' – eliziya, toli'q bir buwi'nni'n' tu'sip qali'wi' – gaplalogiya, seslerdin' wori'n almasi'wi' – metateza, so'zdin' quri'li'si'ndag'i' dawı'ssi'z sestin' qosarlani'p keliwi – deminatsiya, sonor dawı'ssi'zlardi'n' almasi'p keliwi – substituciya qubi'li'slari' ushi'rasadi'. Biz jumi'si'mi'zdi'n' II babi'nda Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani' mi'sali'nda usi' qubi'li'slardi' u'yrenemiz.

2.1. Metateza qubi'li'si'

Qarapayi'm so'ylew tilinde yen' wo'nimli qollani'latug'i'n seslik qubi'li'slardi'n' biri – metateza qubi'li'si'.

Metateza - so'zlerdin' quri'li'si'ndag'i' geypara seslerdin' wori'n almasi'p ayti'li'wi' qubi'li'si' boli'p, wol grekshe metatsesis - so'zinen boli'p, «wori'n almasti'ri'w» degen ma'nige iye¹. Bul qubi'li's qaraqalpaq tilinde jiyi qollani'ladi'.

Mi'sali':

A'debiy tilde	Qarapayi'm so'ylew tilinde
<i>Awhal</i>	<i>ahwal</i>
<i>wo'kpe</i>	<i>wo'pke</i>
<i>qi'ylani'w</i>	<i>qi'ynali'w</i>
<i>ji'ynali's</i>	<i>ji'ylani's</i>
<i>Qaqpan</i>	<i>Qapqan</i>
<i>aylani'w</i>	<i>aynali'w</i>
<i>topi'raq</i>	<i>torpaq h.t.b</i>

Bunda ko'binese dawı'ssi'z *k-p*, *h-w*, *l-n*, *n-l*, *q-p*, *p-r* seslerinin' wori'n almasi'p keliwi metateza qubi'li'si'n payda yetedi. So'zlerge seslerdin' wori'n almasi'p keliw jag'dayi' «Xalqabad» romani'nda ko'plep ushi'rasadi'.

Mi'sali':

Wo'kpesin aytaman dep kelgen Baltabay, zorg'a si'ti'li'p ha'zir keletug'i'nday boli'p, si'rtqa shi'g'i'p yedi, ba'da'r ketti. (29-bet)

- U'sh-to'rt juwaz bolsa, brak wo'gizlerdi gu'njarag'a bag'i'p, aynaldi'ri'p qoysaq deymen-aw! (34-bet)

¹ Даўлетов А. Хазирги карақалпақ тили Фонетика. Нөкіс. 1999, 347-бет

- *Haw, u'yg'e ju'r qarag'i'm, aynalayi'n, bir janli'g'i'n' tayi'n ...*
(162-bet)

Bul mi'sallardag'i' wo'kpe so'zinde k-p daw'i'ssi'z seslerinin' wori'n almasi'p qollani'li'wi' metatezali'q qubi'li's, al son'g'i' mi'sallardag'i' *aynaldi'ri'p, aynalayi'n* so'zlerinde de usi'nday n-l daw'i'ssi'z seslerinin' wori'n almasi'p kelgenligin ko'riwimiz de boladi'. *Lepko'zden ashti'q-g'oo! –dep sozdi' Ma'tek maqtani'shli'law.* (193-bet)

Tag'i' aynali'p keldi: - Ma'sla'ha'tim bu'gin qashi'n' shi'paxanadan!
– *dedi qulag'i'ni'n' tusi'na yen'keye si'bi'rlani'p.* (231-bet)

Woni'n' jo'n g'oy, sonda da abayli' bol, aynalayi'n. (247-bet)

Bul mi'sallardag'i' Likpez so'zinde k-p daw'i'ssi'z seslerinin' wori'n almasi'p qollani'li'wi' qubi'li's, al son'g'i' mi'sallardag'i' aynali'p, aynalayi'n so'zlerinde de usi'nday n-l daw'i'ssi'z seslerinin' wori'n almasi'p kelgenligin ko'riwimizge boladi'.

Qaraqalpaq tili dialektlerinde bayqalatug'i'n buwi'nlardi'n' ha'm seslerdin' wori'n almasti'ri'li'wi' wonsha ko'p ushi'raspaydi' ha'm wolar so'zlerdin' wortasi'nda ha'm aqi'ri'nda ushi'rasadi'.

1. *l-n aylani'p-aynali'p, ji'ynali's-j'i'ylani's-j'i'yli's. Mi'sali':*

- *Sen ji'yli's basqaraman dep, tayg'arasi'n ag'i'zi'p woti'rsan', -dep si'bi'rladi', liykin, ni'qlap si'bi'rladi' Aqto'rege jaqi'n.* (72-bet)

Ha'r ji'yli'sta so'ylew-so'ylew yad boli'p qalg'an ga'pleri, qati'p qalg'an so'ylew ta'rtipleri de bar yedi, sol boyi'nsha ha'r qanday ji'ynali'sta ayti'latug'i'n, sizin' menen bizge di'm-qi'zi'g'i' joq jetiskenlik penen kemshiliklerdi ayti'p, yekinshi bes ji'ldi'qti'n' usi' bi'yi'lg'i' ji'li'n qalay tabi'sli' tamamlaw kerekligin wortag'a sali'p ati'r. (126-bet)

Bunda ji'yli's, ji'ynali's so'zlerinde daw'i'ssi'z til aldi', sonor fonema «l» sesinin' womi'na daw'i'ssi'z til aldi' sonor «n» fonemasi'ni'n' wori'n

almasi'p keliw jag'dayi', ji'ynali's so'zinin' ji'yli's dep ayti'li'wi' arqali' metatezag'a qubi'li'si' jasali'p tur.

2. *r-y, u'yrek-wo'rdek. mi'sali':*

- *Wonda «Wo'rdek qi'rg'i'n» qaytadan baslanadi'-g'o! (12-bet)*

3. *p-r, topi'raq-torpaq.*

Mi'sali': Yekinshiden bizin' nanlari'mi'z wo'z jerimizge jetedi, bul qaraqalpaq torpag'i'na ata-babadan beri jag'i'p kiyati'rg'an to'gin. (202-bet)

Joqari'da keltirilgen mi'sallarda metateza qubi'li'si' dawı'ssi'z seslerde ko'binese *k-p, h-w, q-p, l-n, g-b, p-r* h.t.b. fonemalardi'n' almasi'wi'nda ushi'rasadi'.

Ja'ne de bul qubi'li's tek g'ana Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda g'ana yemes, al uli'wma xalqi'mi'zdi'n' ku'ndelikli so'ylew tilinde jiyi qollani'ladi'.

2.2. Gaplalogiya qubi'li's

So'zdin' quri'li'si'ndag'i' bir buwi'nni'n' tu'sip qali'w qubi'li'si' gaplalogiya dep ataladi'. Bul boyi'nsha filologiya ilimlerinin' doktori' Sh.A'bdinazimov wo'zinin' «Berdaq do'retpelerinin' fonetikasi'» atli' miynetinde Berdaq do'retpelerinin' til wo'zgesheligine itibar berip, wonda *neg'i'p-ne qi'li'p, waq-waqi't, pushman-pushayman, belli-belgili, baq-baxi't, yem-yedin', bop-boli'p, ba'si-bahasi', bolay-bolayi'n, tuwdi'm-tuwi'ldi'm h.t.b* usi' si'yaqli' so'zlerdin' quri'li'si'ndag'i' bir buwi'nni'n' tu'sip qali'w qubi'li'si'ni'n' ushi'rasi'w jag'dayi'na toqtap wo'tken yedi¹.

Bunday qubi'li's jazi'wshi' Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda da wog'ada ko'p ushi'rasadi'.

Mi'sali':

- *Jaqi'nda birewge: «jurt jaqsi' at mingenine maqtanadi', men satsa payi'z alarem», dep pan'qi'ldapti'.* (76-bet)

«*Kimsen', neg'i'patsan'?*» dep, *sorap-porap atpadi', iyesi ushi'n qamshi' shi'rpi'ldap tilge kirdi* (47-bet)

Ko'remiz bessari'lar daqi'l julg'an ka'msiyani'n', bizin' u'stimizden Yesbergennin' qoli' menen Ikramovqa arza-shag'i'm jazdi' «gazytti ber» deydi Yesbergen, jinim bar ma, na'wmirin, ku'nin jazi'p ali'p ketti. (115-bet)

- «*Bilipemaw shundi'y bolari'n, ishke qanari'n arqalap kirsini!*» – dedi. (50-bet)

- *Ha, neg'i'ppi'z wo'ytip, woti'ri'n' mi'na jerge!*

- *Neg'i'ppi'z?! – dedi woti'ri'p.*

Pay-pay, ko'zimizden ushi'p woti'ren'!

I'ras, bul ga'pke adam isenbewi mu'mkin-g'o, aqi'ri' anglichani'n'di' qari'lpaq tu'we wori'slardi'n' ko'bisi tati'p almaydi' ...

¹ Ёбдиназимов Ш. Бердақ дөретпелериниң фонетикасы. Нөкис, 1994, 81-бет

Bul joqari'dag'i' mi'sallarda bir buwi'nni'n' tu'sip qali'w qubi'li'si' bilipemaw – bilip yedim aw, neg'i'ppi'z – ne qi'li'ppi'z, woti'ren' – woti'r yedin', qari'lpaq – qaraqalpaq si'yaqli' so'zlerde ju'da' ani'q qollani'lg'an. Ja'ne de romannan mi'sallar ko'remiz. Mi'sali': Qay waq kolxozg'a birigemiz, - sekretar worni'nan turi'p ketti, - qay waq traktor sati'p alami'z, tanaplap yemes, gektarlap jer yegemiz, a'ne, sonda diyqanni'n' zag'arasi' qalqi'ydi', woni'si'z joldaslar, mi'naw joq-juqali'qtan quti'la almaymi'z.

Yesik bet si'bi'r-si'bi'r: qari'lpaq bu'ytip taza so'ylemes! ... Oraliskiy meken?! ... joq, a'rmen. – Tap usi'ni'n' qari'lpaqqa shatag'i' bar, bolmasa qaraqalpaqsha u'yreneme?! ... (440-bet)

- Wa-ha-ha-ni' wonson' ko'remiz! ... (445-bet)

Likpezden jan'a sawat shaqanda rayobraz inim Nuratdin sende a'lipti ku'nde o'zgertip bu'ldirip tursan' ha xali'qti'n' jag'dayi'na da qarasan' boyma aqi'ri' dep yedi. (23-bet)

Yesbergen: «wo'zlerimiz wa'kil jiberemiz sog'an shekem ji'yli'sta ashi'lmasi'n, huquwq ta ali'nbasin» degen g'oshshi'm, ti'n'lamasan' bolmaydi'... (77-bet)

Bul joqari'dag'i' mi'sallarda bir buwi'nni'n' tu'sip qubi'li'si' waq-waqi't, qari'lpaq-qaraqalpaq, wonson'-wonnan son', boyma-bolmay ma, ji'yli's-jinyali's si'yaqli' so'zlerde ani'q qollani'lg'an.

Uli'wma so'z quri'li'si'ndag'i' bir buwi'nni'n' tu'sip qali'w qubi'li'si' Sh.Seyitov do'retpesinde ju'da' wo'nimli qollani'lg'an. Bul qubi'li's dawi'sli' ha'm dawi'ssi'z jerlerge ta'n bolg'an a'hmiyetli qubi'li'slardi'n' biri boli'p yesaplanadi'.

2.3. Dawi'ssi'zlardi'n' tu'sip qali'w qubi'li'si'

Eliziya yaki seslerdin' tu'sip qali'w qubi'li'si' dawli'sli' seslerge de, dawli'ssi'z seslerge de ta'n qubi'li's boli'p tabi'ladi'. So'zdin' quri'li'si'ndag'i' bir dawli'ssi'z sestin' tu'sip qali'w jag'daylari' Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda to'mendegidey mi'sallarda ko'rinedi. Mi'sali': - *Tap kolxoz tursa men turaman, ga'p shu!* (123-bet)

Mine, shu minezin' menen qalay basli'q bolasan'! (28-bet). *Himm, he dedi de, shu ...* (115-bet) *Wol bolshewik yemes, wol-bay, xatlaw kerek, bolg'ani' shu, xatlaw kerek!...* (73-bet)

-*Appi'rmay bala, «wo'lermennin' ko'zi jaman» degen bu jurat sa'a' du'nya ji'ynawdan basqa talapti' qoyg'an ba deymen, a'sto' biz Baydi' saplasti'rami'z dep ju'rsek, tag'i' ko'beyip ketkenine qara.* (19-bet) Bul mi'salda bu so'zinde dawli'ssi'z, til aldi', juwi'si'n'qi', sonor *l* fonemasi'ni'n', al sa'a' so'zinde dawli'ssi'z, til aldi', dirildewik, sonor *r* sesinin' tu'sip qali'w jag'dayi' gezlesedi.

Bul mi'sallarda personaj Qudaybergen Shundi'ydi'n' tillik wo'zgeshelikleri berilgen boli'p, bunda tiykari'nan sol almasi'wi'ni'n' worni'na shu almasi'g'i' qollani'li'p, dawli'ssi'z, til aldi', juwi'si'n'qi' sonor «*l*» fonemasi'ni'n' tu'sip qali'w jag'dayi' gezlesedi. A'debiy tilimizde *bul*, *shul* so'zlerinin' *bu*, *shu* boli'p keliwi eliziya qubi'li'si'n payda yetip tur. Bunnan basqa da romannan ko'plegen mi'sallardi' keltiriwge boladi'. Mi'sali':

- *He, wo nege shala uyqi' bolasan', wol seni bir tu'rte me?! (148-bet)*

Paxtani' tapsi'ri'p, «U'h, yendi bir dem alarmi'z ba» desek, «Shu ma'ha'lde dem ali'p bolama, jon'i'shqani' qay ma'ha'lde orami'z!» dep, din'kildep ketip barati'rg'ani'!

- *Shu mi'na meni ko'rdin'iz g'oy, a'ne, shundi'y pori'm boli'p shi'g'asi'zlar.*

- *Bassi'n'a ba'le, man'layi' qatti', shu ma'ha'lge shelli uyqi'laymeken, tur isin'e bar!...*

Bul mi'sallarda wol degen so'zde «l» sesinin', sol ma'nisin beretug'i'n personaj Qudaybergen Shundi'ydi'n' tilinde qollani'latug'i'n shu almasi'g'i'nda sonor «l» fonemasi'ni'n' tu'sip qali'w jag'daylari' gezlesedi. Mi'sali': - *Bir nietim bar edi, ag'a, o'giz alarman degen – dep tu'rinen, qi'ymasli'q, qi'ynalg'anli'q ni'shanlari'n ko'rsetti.*

- *So biz chempion bolsaq qazi'wdan bolarek! – dep shulg'i'ndi' Sayi'mbet. (445-bet)*

Uli'wma joqari'da keltirilgen mi'sallarda ko'binese sonor *l*, *y*, *r* seslerinin' tu'sip qalg'anli'g'i'n ko'rip wo'tkenimizdey romanda basqa dawi'ssi'z seslerdin' tu'sip qali'w jag'dayi'n ushi'ratpadi'q. Demek, dawi'ssi'z sesler eliziya qubi'li'si'na ushi'rag'anda ko'binese sonor dawi'ssi'z seslerinin' tu'siwi – bul qubi'li'sti' sonor seslerge toli'q baylani'sli' dep ayti'wg'a boladi'.

Dawi'ssi'z seslerdin' tu'sip qali'w qubi'li'si' joqari'da ko'rip wo'tken basqa qubi'li'slarg'a sali'sti'rg'anda a'dewir az ushi'rasadi'. Romandag'i' dialoglarda da, personajlar tilinde de wonsha ko'p ushi'rasabermeydi, degen menen romandag'i' Qudaybergen Shundi'y tilindegi ayi'ri'm seslik wo'zgeshelikler, usi' qubi'li'sti'n' romanda qollani'lg'ani'n ko'riwge boladi'. Joqari'da ayti'p wo'tkenimizdey romanda shu almasi'wi'nda g'ana «l» sonori'ni'n' tu'sip qali'w jag'dayi'n ko'riwge boladi'. Tu'rkiy tillerde soni'n' ishinde qaraqalpaq tilinde ko'binese *l*, *r*, *y*, *n* seslerinin' eliziya qubi'li'si'na ushi'raw jag'dayi' ushi'rasadi'.

2.4. Geminaciya qubi'li'si'

Tu'bir so'zdin' quri'li'si'nda dawi'ssi'z sestin' qosarlasi'p keliwi geminatsiya qubi'li'si' dep ataladi'. Geminaciya qubi'li'si' ko'binese dawi'ssi'z *k, t, p, sh, s, q, l* fonemalardi'n' fonemali'q du'zilisini u'yrengende wolardag'i' geminat dawi'ssi'zlardi'n' qollani'li'wi'n ayri'qsha izertlew talap yetiledi. Tu'rkiy tillerde, soni'n' ishinde qaraqalpaq tilinde geminat dawi'ssi'zlar ayri'qsha qi'zi'g'i'wshi'li'qti' payda yetedi. N.K.Dmitriev: «Geminat dawi'ssi'zlardi'n' tu'rkiy tiller fonetikasi' ushi'n ta'n yemesligin, biraq ilgerili ha'm keyingi ta'sir na'tiyjesinde so'zlerdin' tu'birleri menen affiksleri shegarasi'nda wolardi'n' jiyi ushi'rasatug'i'ni'n aytadi' ha'm da'lilli mi'sallar keltiredi»¹. Iлимпaz geminat dawi'ssi'zlar tu'rkiy tiller fonetikasi' ushi'n ta'n yemes degende, wolardi'n' yeski tu'rkiy jazba yestelikleri tilinde ushi'raspaytug'i'n, tu'rkiy tillerde da'slep tu'bir morfemalar bir buwi'nli' bolg'ani'n yesapqa alg'an bolsa kerek. Haqi'yqati'nda da, yeski tu'rkiy jazba yesteliklerdin' tilinde geminat dawi'ssi'zlar qollani'lmag'an. Sonli'qtan geminatsiya qubi'li'si' son' payda bolg'an dep shamalawg'a boladi'. Biraq wolar tek tu'bir ha'm affiksler shegarasi'nda yemes, al tu'bir morfemalardi'n' ishindegі buwi'nlar shegarasi'nda da ushi'rasadi'. Mi'sali': *g'arri', mu'ddet, ashshi', qatti', dushshi'* h.t.b. N.K.Dmitriev geminat dawi'ssi'zlardi'n' tu'rkiy tiller ishinde a'zerbayjan, tu'rkmen tillerinde ko'birek ushi'rasatug'i'ni'na da'lilli mi'sallar keltirgen. Qaraqalpaq tili geminat dawi'ssi'zlardi'n' sani' boyi'nsha basqa tu'rkiy tillerge sali'sti'rg'anda wortasha da'rejede turadi'. Geminat dawi'ssi'zlardi'n' payda boli'w sebeplerin tu'sindiriw boyi'nsha ilimpazlardi'n' pikirleri ha'r qi'yli'.

¹ Кудайбергенов М. Қарақалпақ тилинің морфонологиясы. Ташкент, 2006, 30-бет

A.Da'wletov: «Qabatlasqan dawı'ssi'zlardı'n', sonı'n' ishinde geminatlardı'n' da morfemalar shegarası'nda ushi'rasi'wi'n ayri'qsha tu'sindirip woti'ri'wdi'n' keregi joq. Sebebi ko'p morfemalı' do'rendi so'zlerde aldi'ng'i' morfemani'n' son'g'i' sesi ha'm son'g'i' morfemani'n' aldi'ng'i' sesinin' dawı'ssi'z boli'p keliwi arqalı' wolar qon'si'las boli'p kelip, dawı'ssi'zlar qabatlasli'g'i'n payda yetedi. Qabatlasqan dawı'ssi'zlardı'n', sonı'n' ishinde geminatlardı'n' da morfemalar shegarası'nda yemes, al bir morfemani'n' qurami'nda ushi'rasi'wi'n da'lillew qı'yi'n ha'm bul ayri'qsha izertlewdi talap yetedi»¹, -dep jazadı'. Duri's, geminat dawı'ssi'zlardı'n' payda boli'wi'n tek fonetikalı'q yamasa tek morfologiyalı'q ni'zamlar menen tu'sindiriw mu'mkin yemes. Geminaciya – tildin' morfologiyalı'q quri'li'si'ni'n' tariyxi'y rawajlani'wi' dawami'nda payda bolg'an morfologiyalı'q qubi'li's. Sonli'qtan wolar ha'zirgi tu'rkiy tillerde birgelkili halda ushi'raspaydı'.

Tu'rkiy tillerdin' tariyxi'y rawajlani'wi' bari'si'nda buwi'nlardı'n' quri'li'si'nda ha'r qı'yli' fonetikalı'q wo'zgerisler bolg'ani' ani'q. Woni'n' u'stine, geminaciya qubi'li'si' menen birge eliziya qubi'li'si' da buwi'ng'a baylani'sli' bolatug'i'n qubi'li's. Ma'selen, qaraqalpaq tilindegi *muri'n + i' = murni'*, *qari'n + i' = qarni'* h.t.b. so'zlerdegi yekinshi buwi'ndag'i' i' dawı'sli'ni'n' tu'sip qalı'wi' ashi'q buwi'nlardı'n' qatar jumsalmay, wolardı'n' birinin' qamaw buwi'ng'a aylani'w za'ru'rliqinen payda bolg'ani'n ko'remiz.

Sonday-aq infikslerdin' payda boli'wi' da usi'nday sebepke baylani'sli' kelip shi'qqan. Ma'selen, usi'nda alması'ni'n' sepleniwindegi n fonemasi'ni'n' payda boli'wi' da ashi'q buwi'ng'a baylani'sli' kelip shi'qqan.

¹ Даўлетов А. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің сеслик дүзилісі. Нөкіс. Билим, 99-бет

Geminaciya ha'm eliziya qubi'li'slari' arasi'ndag'i' tag'i' bir uluwmalig' belgi – wolardi'n' ko'pshilik jag'dayda qi'siq dawi'ssi'zlardi'n' aldi'nda ushi'rasi'wi'. Ma'selen, *g'arri' ha'm ashshi', murni' ha'm kewli t.b.*

Solay yetip, geminat dawi'ssi'zlardi'n' payda boli'wi'ni'n' yen' tiykarg'i' sebeplerinin' biri ashi'q buwi'ng'a baylani'sli' boli'p yesaplanadi'. Soni'n' menen birge qaraqalpaq tilinde geminat dawi'ssi'zlar arab-parsi' tillerinen wo'zlestirilgen so'zlerdin' quri'li'si'nda ushi'rasadi'. Ma'selen: *Abbaz, ha'mme, a'zzel, g'a'rrem h.t.b.* Yendi usi' qubi'li'sqa baylani'sli' mi'sallardi' Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda ko'rip shi'qsaq:

- *Yashulli', -dedi aynali'p kelip. – Mine, mi'naw aktke qol qoyi'n'.*
(37-bet)

- *Newe, man'layi' qatti' Nazarbay? –dep ku'ldi. – Sen man'layi' qatti' urli'q isler aldi'nda shundi'ytip ma'shiren' ko'zlerin'di ku'ldirip, i'mlap shaqi'ratug'i'n yedin', urli'qti'n' da'rdi bar ma, ne qorazday g'oqaqlap ku'lesen', man'layi' qatti'?!..* (45-bet)

«Bul - ha'mmege zakon ko'knar, lobiya, ma'sh, tari', yana tag'i' shuni'n'di'y paxtani'n' worni'na yegilgen ha'r bir daqi'l-daqi'ldi'n' qulag'i'. (115-bet)

Anawsi'ni'n' zi'n'g'i'tqan ka'lledey keseginen bug'i'p qali'p yedim ... (106-bet)

... Shun'a bek boli'n'» -dep, mi'na ka'llemizge quyi'p jiberdi. (115-bet)

A'debinde Qudaybergendi: «wo'lsek biz ha'm shundi'y bolami'z-aw» degen bir ha'siretli woy saldamli' yetip yedi, qa'pelimde: «shul adam nasharma, yer me, jigit pe, g'arri' ma, shuni' ayti'p ber?» dep sawalg'a tuta qoydi', wo'zi de birden jen'ilteklenip ketti. (60-bet)

«Assalawmaleyku'm, waaliyku'm! ... Haw, Saeken' de keliptig'o!...»
dep birim-birim diyxanlar kire basladi' ken'sege. (67-bet)

Ayi'ri'm waqi'tlari' romanda personajlardi'n' tilinin' wo'zgesheliklerinde, ayi'ri'm waqi'tlari' emociyani' beriw ushi'n «w» dawi'ssi'zi'ni'n' qabatlasip jumsali'w jag'dayi'n ko'riwge boladi'. Mi'sali': - Hawwa, senin' mendeylerdi qamaw qoli'n'nan keledi, qoyi'p, menin' ga'pimdi bo'lme, da'reklese berersen' menin' menen. (72-bet)

- Yazaman, hawwa, yazbay nesi bar! (21-bet)

- Hawwa, - dedi ko'risseyin dep qoli'nan alg'an Doseken'e Shundi'y tarsa qati'p. (57-bet)

- Ha-a, aydan'-aydan'. Yashulli' – dedi Shananni'n' balasi' degeni. (21-bet)

Turi'-i'n', nege ma'shshiye beresiz, ya basqa bir so'z jazg'i'n'i'z kele me!... (21-bet)

- Qa'legende qanday, a'lbeste, qa'leyimiz, so'ytessen'iz de g'oshshi'm! (20-bet)

Joqari'dag'i' mi'sallarda adamni'n' emociyasi'n bergende geminatsiya qubi'li'si' qollani'lg'an. Ayi'ri'm, personajlardi'n' atlari'nda geminatsiya qubi'li'si'n ko'riwge boladi'. Mi'sali': - Qunnazar aqsaqal, kiri-u'n'! – Aqsaqal selk yete qaldi', sira' «wo'zimdi shaqi'radi'» degen woyi'na kirip shi'qsashe! (20-bet)

Sunday-aq personajlardi'n' dialoglari'nda geminatsiya qubi'li'si'n ko'plep ushi'rati'wg'a boladi'. Mi'sali':

- Woni'n' jo'n, g'oshshi'm, - dep so'zdi bo'ldi usi' suwi'qta ko'kireginin' ju'ni ko'ringenshe womi'rawi'n ashi'p turg'an Genjemurat degen iri diyqan. (159-bet)

- Qatti' a'nteklik yettin'! – dedi bi'lay shi'qqan son' Qunnazar. (42-bet)

- *Awi'li'n'ni'n' sawatsi'zlari'n bu'gin ko'rip ati'rsan' ba, bar mektepti u'yin'nen ash! – dep, ha'mmenin' qi'shi'g'an jerin tawi'p qasi'p: «haw-haw, haqqi'nan sag'an sol kerek yedi», degizdi birewlerge. (20-bet)*

- *Bas kiyimin'izdi ali'n' aqsaqal joldas, so'ytin' de mi'naw ka'ra'g'a kelip woti'ri'n', -dedi Dosmuhammed gu'rsini nusqap. (20-bet)*

- *İhhh, - dedi wolar ketken son' Qunnazar Allanazarg'a: - İshime debdiwim si'ymay barati'r Allanazar, biy way-way sali'p, wo'kirip debdiwimdi shi'g'arsam deymen! (338-bet)*

Bul mi'sallardan ko'rinip turg'ani'nday-aq, daw'i'ssi'z sonor *l, r, m* seslerinin', daw'i'ssi'z *sh, q, p, z* seslerinin' qosarlasi'p so'ylew tilinde geminatsiya qubi'li'si'ni'n' payda boli'wi'na sebepshi boli'p tur.

Qaraqalpaq tilinde geminat daw'i'ssi'zlar so'z shaqapları'nda tu'rlishе ushi'rasadi'. Bul jag'day geminaciyani'n' morfologiyali'q qubi'li's yekenin tasti'yi'qlaydi'. Baqlawlar ju'rgizip qarag'ani'mi'zda, geminat daw'i'ssi'zlar ko'birek atli'qlarda ushi'rasadi'¹: *bb – muxabbat, Abbaz, Shabbaz; kk - sho'kkish, ha'kke, ma'kke; qq – shaqqi', laqqi'; ll – Abdulla, talli'q, sa'lle, alla; mm – Muxammed, go'mme; nn – anna, janni'q; rr – gu'rrin', ha'rre; zz – izzet; jj - ta'jjal; ss – qi'ssa, qassap; dd - sa'dde, u'ddet; pp – toppi', shap-pat ha'm t.b.*

Uli'wma juwmaqlasti'ri'p aytqanda geminaciya qubi'li'si' qaraqalpaq tilinde woy-pikirdi ku'shli emocional ta'rizge iye yetip beriw ushi'n qarapayi'm so'ylew tiline ta'n qubi'li's si'pati'nda qollani'ladi'.

¹ Кудайбергенов М. Қарақалпақ тилинің морфонологиясы. Ташкент, 2006, 33-бет

2.5. Substituciya qubi'li'si'

Substituciya so'zi negizinen wori'n almasti'ri'w degen ma'nige iye. Bul qubi'li's ko'binese daw'i'ssi'z, sonor seslerdin' arasi'nda bayqaladi'. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda bul substitutsiya qubi'li'si'na sa'ykes so'zler ko'p qollani'lg'an. Biz substitutsiya qubi'li'si'n mi'sallar arqali' da'liyllep ko'rsetemiz.

Mi'sali': $n - l$

Aytgu'l: «Minbey-aq qoyi'n', shpion bolsa, lag'ani' bar shi'g'ar» dep qapi'ltti'. (408-bet)

Ma'diyardi' shi'g'ari'p jiberip, «him ladan adam wo'ltirgen adam boyi' go'rin qazi'p almaymeken, him ladan dep i'n'i'rsi'di', tislendi, barmaqlari' menen stoldi' qi'bi'rlati'p, shi'rpi'ndi' asi'qti', adamlardi'n' mi'rqi'mbayli'g'i'na ti'rnag'i'na ku'yindi, ku'ysendi!..» (224-bet) Bul mi'sallarda daw'i'ssi'z, til aldi', sonor l sesi ha'm daw'i'ssi'z sonor n sesinin' wori'n almasi'p a'debiy tilde qollani'latug'i'n ladan, nadan so'zlerinin' qarapayi'm so'ylew tilinde ladan, lag'an tu'rinde ayti'li'wi' arqali' substitutsiya qubi'li'si' jasalap tur. Mi'sali': $r-l$: za'rer-za'lel

Qurbanni'n' woyi'n tag'i' worni'nan turg'an Shundi'y bo'lip jiberdi: «Man'layi' qatti' Qurban, qansha ari'sqa tepse ha'm aynali'p, usi' kolxozdi'n' shi'g'i'ri'n sog'adi', yaman adam yemesdag'i', a'y tirsek-aw, za'leli joq, qi'ysaya berse tiregin wo'zim buwi'p beremen, saylansi'n shu man'layi' qatti'!» - dep shulg'ani'p oti'rdi'. (156-bet)

L-r: Musi'lman-musi'rman.

- «Da'liyil» dep woti'rma-an, ha-aw, musirman ku'ydimesen'-a'.

Bul mi'sallarda daw'i'ssi'z sonor «l» sesi menen daw'i'ssi'z sonor «n» sesinin' wori'n almasi'p substitutsiya qubi'li'si'na ushi'rag'an.

Y-h, reyim-rehim.

Tag'i' woti'z basti' sawi'wdi' bildik, yendi inim, adam balasi' g'o, aza tuti'p woti'r, rehimin' keledi. (177-bet)

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde birden-bir til wortasi' dawı'ssi'z fonemasi' yesaplang'an «y» sesi menen u'nsiz ko'mekey dawı'ssi'z «h» sesleri wori'n almasi'wi' na'tiyjesinde substitutsiya qubi'li'si' payda yetilip tur.

Sunday-aq substituciya qubi'li'si' to'mendegishe jag'dayda da ushi'rasadi'. Mi'sali': *wh-hw, awhal-ahwal.*

Toli'bay awi'zi'n mu'yeshlep ko'z jasi'n ko'rsetken sayi'n Qunnazar yeljiredi: - Jalg'i'z balasi'ni'n' awhali'n da aytti' wo'zi. (177-bet)

La-na': la'net-na'let.

Qalg'an g'arri'-qurtan'lap qaralay wo'ship ati'r wo'liu'n' atan'a mi'n' na'letler! (184-bet)

Bul mi'sallarda berilgen so'zlerdin' wo'zgesheligine qaray woti'ri'p, qarapayi'm so'ylew tili menen a'debiy til wortasi'nda a'dewir wo'zgesheliktin' bar yekenligin ko'riwge boladi'. Mi'sali':

- *Qulaq – adam yemes, yeki ayaqli' haywan, usi' reyimshiligin'izden bir tis jeysiz, Qunnazar ag'a. (245-bet)*

- *Usi'nday ja'kke tamlardi'n' birinen shi'g'i'p, soqpaqqa tu'sken Altı'nni'n' buyi'mi' keli-kepshik te, diyirman da yemes, sozanaydi' shundayi'na qa'terege sali'w ushi'n ji'rlap berer ji'ri' basqa. (207-bet)*

Bul mi'salda «g» sesi menen «y» sesinin' wori'n almasqani'n ko'riwge boladi'. Sunday-aq romanda vo-wi' seslerinin' wori'n almasi'p keliw jag'dayi'n ko'riwge boladi'. Mi'sali':

- *«Krasni'y metallist» zawı'ti'ni'n' Qi'zketkenge jibergen yeskibati'ri'n bari'p bir ko'retug'i'n yeken ... (157-bet)*

- *Mashi'n su'yrese, shi'g'i'ri'n nasos aydasa, sori' yemey ne? Pi'shaqqa kete beredi. Juwazg'a may zawi't bar. Ati'n'a da qa'wip ...* (157-bet)

- *Anaw bizin' qari'ndas, lag'ani'n'nan jurday yetemen, aytsan' boldi'! ...* (156-bet)

Mine bul mi'sallardan ko'rinip turg'ani'nday, «digirman», so'zinde «g» sesi menen «y» sesinin' almasi'wi', «zawi't» so'zinde «v» sesi menen «w» sesinin' ja'ne de «o» sesi menen «i» sesinin' wori'n almasi'wi', «lag'an» so'zinde «l» sesi menen «n» sesinin' wori'n almasi'wi' ko'rinip tur. Bunday qubi'li'slar Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda wo'nimli qollani'lg'an boli'p, romanda ja'ne de substituciya qubi'li'si'ni'n' ja'ne bir tu'rin ushi'rati'wg'a boladi'. Mi'sali':

- *Sira', bir ga'pinin' yalg'ani' joq desen'a'! (60-bet)*

Yaqshi' menen yamandi' jurat ayi'radi', men jurttan asqan kim boli'ppan, shunda xatlap partiyadan aytap jibermegenin ayta ber, birewdin' wobali'na qaladi' yekenmendag'i'!.. (98-bet)

- *Yazaman, hawwa, yazbay nesi bar! (21-bet)*

- *Woylap ko'r qa'ne, sende ha'm bas barg'o, shul ga'ptin' yalg'ani' bar ma, g'a'leti bar ma! (115-bet)*

- *Jan'ag'i' ga'pler duri's bolatug'i'n bolsa, yalg'an bolmasa, Allambergennen sorap alamandag'i', ma'gar xatlanbay qalsa Yeshbaydi', bilsem woni' quwatlap ju'rgen na'ha'n muri'ndi'q ag'asi' menen isshi muri'ndi'q balasi'n tap, wo'zim bari'p ataman bolg'ani' shu! (73-bet)*

Aqi'beti yaman boladi', uli'qpan qi'sqaradi', xatqa kete almay qalami'z, shundi'y ma kolxozshi' joldaslar?! (137-bet)

Yamana' qi'yti'r-a'y, qoli'mnan ga'ziytimdi ali'p, meni yu'zigin joytqan Sulayman yete jaq, jinim bar ma, «qoli'nan yu'zik ketken son',

Sulayman ha'm Sulayg'an!» shuni' bilmey, aqi'maq shi'g'arman, qup boli'pti' ma shul? (115-bet)

Qudaybergen shundi'y bundayda tamni'n' basi'na za'n'giden dambalshan' minip jatadi'dag'i': «Arqa muz degen bar deydi, qi'si'-jazi' muzi' yerimesemish, shuyaqlarda jasag'anlardi'n' da a'rmani' barmeken» dep boli'p, haw wonda paxta pispey qaladi'-g'o! (16-bet)

Qunnazar aqsaqaldi' shul arqali' awi'ldi'n' ken'es hukiwmetin qorladi'n'i'zlar, men buni' bu turi'si'na qoymayman. Yazaman da jan'ag'i' xorlap jibergenlerin'izdin' ha'mmesine qol qoydi'ri'p, aydayman joqari'g'a. (21-bet) Mine, joqari'dag'i' mi'sallarda romanda personajlardi'n' tillik wo'zgesheliklerin beriwde «j» «y» seslerinin sa'ykesliklerin ko'riwge boladi'. Bular «jazaman» so'zinin' worni'na qollani'lg'an «yazaman», «jaz» so'zinin' worni'na qollani'lg'an «yaz», «ju'zik» so'zinin' worni'na qollani'lg'an «yu'zik», «jaman» so'zinin' worni'na qollani'lg'an «yaman», «jalg'an» so'zinin' worni'na qollani'lg'an «yalg'an», «jaqsi'», «jaman» so'zlerinin wori'nlari'na qollani'lg'an «yaqshi'», «yaman» so'zlerinde ko'riwge boladi'. Bulardi'n' ha'mmesinde «j», «y» seslerinin sa'ykesligin ko'riwge boladi'.

Ja'ne de romanda usi'nday seslik sa'ykesliklerdi ushi'rati'wi'mi'zg'a boladi'. Mi'sali': «Sizler, wo'nim sovetler, shun'a bek boli'n'» dep, mi'na ka'llemizge quyi'p jiberdi, -dep, wo'zinin' man'layi'na wo'zi shappati' menen sharp yettirdi. (115-bet)

Mine, bul mi'salda bolsa, «g» sesi menen «k» sesinin' wori'n almasi'p, «e» sesi menen «a'» sesinin' wori'n almasi'p qollani'lg'ani'n ko'riwge boladi'.

- *Shunsha g'a'rejettin' won batman sari' yag'i' boladi'. (82-bet)* Bul mi'salda bolsa, «r» menen «m» sesinin' wori'n almasi'p qarapayi'm so'ylew tilindegi so'zde qollani'lg'an. Bul qubi'li's bul jerde personajdi'n'

xarakterin ashi'p beriw ushi'n tillik wo'zgeshelik ta'repin ko'rsetiw ushi'n qollani'lg'an.

Sunday-aq, romanda personajlardi'n' tillik wo'zgesheliklerin ashi'p, qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zler arqali' bergin. Mi'sali':

- *Aytsan', ayt, biraq, men de yamana' shum balaman. (114-bet)*

Shunda shul man'layi' qatti'lar, pa-a, ku'ygenimizden ustazlardi' ha'm aqi'retledik-aw, shunda shular mi'na gaziytte bu'ydegen, mi'na gaziytte shu'ydegen ... a'ne sizlderge za'ku'n, a'ne, zan'... (114-bet)

Shunshelli pul menen jin urmay ju'rgenin ayt! (84-bet)

«Bir dushpanni'n' arasi'na tu'stin', yekinshi dushpang'a ne dep tursan', qayqay!» deydi organ basli'qqa da, aqsaqalg'a da, shunnan keyin Shundi'yin'nin' na'ha'n domzatqa shunatayday boli'p jati'si'da!..» (62-bet)

Bul mi'sallarda «s» sesinin' worni'na «sh» sesinin' qollani'lg'anli'g'i'n ko'riwge boladi'. Bunda avtor Qudaybergen Shundi'ydi'n' tillik wo'zgesheligin beriw ushi'n qollani'lg'an.

Sunday-aq romanda «gazeta» so'zinin' worni'na personajdi'n' qarapayi'm so'ylew tiline ta'n seslik qubi'li'si' si'pati'nda «gaziyt» tu'rinde, «Pushkin» so'zinin' worni'na «Po'shkin» so'zleri qollani'li'p, bunda gaziyt so'zinde tu'bir morfemani'n' son'g'i' «a» sesi tu'sip, «e» sesinin' worni'na «iy» fonemalari' qollani'lg'an. «Po'shkin» so'zinde de «u» sesinin' worni'na «o'» sesi qollani'lg'an. Bunday jag'daylar qarapayi'm so'ylew tiline ta'n seslik qubi'li'slar boli'p esaplanadi'.

Sunday-aq; Shunda bizler: qayda shul za'ku'n, za'ku'n kitabi'mi'zdi' ko'rsetin'... (114-bet)

- *To'rtku'lde woqi'tqanlar «za'ku'n menen ju're berin'...» (114-bet)*

... Bunnan arti'q za'ku'n bolmaydi'... (114-bet) Mi'sallarda «zakon» so'zinin' worni'na «za'ku'n» so'zi qollani'li'p, bunda «a» sesinin'

worni'na «a'» sesi, «o» sesinin' worni'na «u'» sesinin' qollani'lg'ani'n ko'riwge boladi'. Sonday-aq, romanda ja'ne de qarapayi'm so'ylew tiline ta'n seslik qubi'li'slardi' ushi'rati'wg'a boladi'. Mi'sali':

- *Ha', man'layi' qatti'-i', wonda men ju'z pirasent i'rasi'n ayti'p, ati'n'di', partbiletinin' na'wmirin jazg'anman aqi'ri', men na'ma'rt yemespen-een! ... (70-bet)*

- *Shu'w! Ko'remiz, bessari'lar daqi'l julg'an ka'msiyanin', bizin' u'stimizden Yesbergennin' qoli' menen Ikramovqa arza-shag'i'm jazdi', «gaziyyti ber», deydi Yesbergen, jinim bar ma, na'wmirin, ku'nin jazi'p ali'p ketti. (115-bet)*

Bul mi'sallarda bolsa, xali'qti'n' awi'zeki so'ylew tiline ta'n so'zler qollani'lg'an boli'p, wolardi' nomer so'zinin' worni'na na'wmir, komissiya so'zinin' worni'na ka'msiya, gazeta so'zinin' worni'na gaziyt, protsent so'zinin' worni'na pirasent so'zlerinin' qollani'lg'ani'nan biliwimizge boladi'. Bul so'zlerde seslerdin' wori'n almasi'wi', pu'tin bir buwi'nni'n' tu'sip qali'wi', seslerdin' tu'sip qali'wi', seslerdin' qosi'li'p ayti'li'wi' qubi'li'slari'n ko'riwimizge boladi'.

Sonday-aq romanda sanli'qlardi'n' ayti'li'w wo'zgesheliklerin ko'riwge boladi'. Mi'sali':

- *Bir yari'm ay degen az wo'mir me – qi'rq besh ku'n.*

- *Bizge yendi qayti'p tuwi'lmaq qayda, qarri' jang'a isenim joq, qi'rq besh ku'nnin' ha'r ku'ninde ketetug'i'n shul won mi'n'i'ni'n' biri bolsaq, i'razi' ... (91-bet)*

... *Tap, barmaq bu'gip sanap qarasam, a'yne, bi'lti'rg'i' ku'n, bi'lti'r da won toqqi'zi'nshi' sentyabrde uri'p yedi... (113-bet)*

Mine, bul mi'sallarda bes, tog'i'z degen sanli'q so'zler besh, toqqi'z tu'rinde qollani'li'p turi'pti'. Bul so'zler romandag'i' Qudaybergen Shundi'ydi'n' tilinde usi'nday hali'nda qollani'lg'an. Bular da qarapayi'm

so'ylew tiline ta'n seslik qubi'li'slar boli'p, bunda seslerdin' wori'n almasi'wi' ha'm de geminatsiya qubi'li'si' ushi'rasadi'. Besh so'zinde «s» sesi menen «sh» sesleri wori'n almasti'ri'p qollani'li'p tur, al, toqqi'z degen so'zde bolsa, u'nsiz, kishkene tillik, «q» sesi qabatlasi'p qollani'li'p tur. Bul so'zler a'debiy tilde bes, tog'i'z tu'rinde qollani'ladi'. Usi' so'zlerdin' romanda besh, toqqi'z hali'nda qollani'wi' personajdi'n' tillik wo'zgesheligin ashi'p beriw ushi'n ju'da' wori'nli' qollani'lg'an.

Sunday-aq romanda qala atlari'ni'n' ayti'li'wi'nda da bir qansha wo'zgeshelikler bar yekenligin ko'riwge boladi'. Mi'sali':

Mu'g'allim bolg'anda da pa'len-pi'stan yemes, bayag'i'lari' Ma'skewde islegen. (114-bet)

Qazaqlar yesitse muni' to'naw Ori'nbordan ko'ship keler yedi, iy-ya'! –dep shulg'i'ni'p keldi de qayti'p hesh kimgе parasat bermepti. (30-bet)

Mine, bul mi'sallarda korinip turg'ani'nday Moskva, Orenburg so'zleri Ma'skew, Ori'nbor tu'rinde qollani'li'p turi'pti'. Bunda «a» sesi menen «a'» sesinin' wori'n almasi'wi', Moskva so'zinin' son'i'ndag'i' «a» sesinin' tu'sip qalg'ani'n, «v» sesi menen «w» sesinin' wori'n almasqani'n, «e» sesinin' qosi'li'w jag'daylari'n ko'riwge boladi'. Al, Orenburg so'zinde bolsa, «e» sesi menen «i» sesinin' wori'n almasqani'n, «i» sesi menen «o» sesinin' wori'n almasqani'n, so'zdin' son'i'ndag'i' «g» sesinin' tu'sip qali'w jag'daylari'n ko'riwge boladi'. Bunday seslik qubi'li'slar usi' romanda qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerge ko'plep ushi'rasadi'.

Juwmaqlaw

Qaraqalpaq so'ylew tiline ta'n seslik qubi'li'slardi' izertlew yen' a'hmiyetli mashqalalardi'n' biri boli'p esaplanadi'.

Til seslerinin' tu'sip qali'wi', wori'n almasi'wi', qosarlani'p keliw jag'daylari' dawisli' seslerde de dawis'si'z seslerde de ushi'rasadi'. Bunday qubi'li'slar ko'binese awi'zeki so'ylewde ushi'rasadi'. Al, jazba tilde bolsa, belgili normalar, qag'i'ydalar boladi'. Awi'zeki so'ylew tili menen jazba til usi' ta'repine qaray bir-birinen ayi'rmashi'li'qqa iye boladi'. Tu'rkiy tillerdin' seslik du'zilisiz izertlew ma'sese XIX a'sirdin' yekinshi yari'mi'nda qolg'a ali'ndi'. Soni'n' ishinde qaraqalpaq tili ha'm woni'n' tu'rkiy tiller sistemasi'nda tutatug'i'n' worni' ma'sese boyi'nsha ilimpazlardan yen' da'slep T. Stralenberg, I.X. Adelung, I.Gaymer, I.I.Berëzin ha'm tag'i' basqa da ilimpazlardi'n' miynetleri belgili.

Qaraqalpaq tilinin' fonetikalı'q wo'zgesheligi boyi'nsha ayri'qsha wori'ng'a iye A.N.Baskakovti'n' miynetlerin atap wo'tiw wori'nli'. Wol tek qaraqalpaq tilinin' fonetikasi'n g'ana yemes, al basqa tarawlar boyi'nsha da ilimiy izertlew jumi'slari'n ali'p bardi'. Woni'n' qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisiz izertlewge arnalg'an «Ocherki fonetiki severni'x govorov karakalpakskogo yazi'ka» miynetinde qaraqalpaq tilinin' arqa dialektin fonetikalı'q wo'zgesheliklerine itibar beriledi. Ja'ne de qaraqalpaq tilinin' seslik qubi'li'slari' boyi'nsha bu'gingi ku'nge kelip A.Dawletovti'n', A.Bekbergenovti'n', K.Ubaydullaevti'n', Sh.A'bdinazimovti'n' miynetleri de u'lken a'hmiyetke iye yekenligi belgili.

Bizin' pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'zdi'n' temasi' «Qarapayi'm so'ylew tiline ta'n ayi'ri'm seslik qubi'li'slar» dep atali'p, woni' Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' tillik wo'zgesheligi, dawisli'

ha'm dawi'ssi'z seslerge baylani'sli' seslik qubi'li'slar tikari'nda u'yrendik.

Jumi'si'mi'z tiykari'nan kirisiw, juwmaqlaw, paydalani'lg'an a'debiyatlardan basqa yeki baptan turadi'. I bap «Qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerdegi dawi'sli' seslerge baylani'sli' seslik qubi'li'slar» dep atali'p, bunda eliziya, proteza, epenteza, epiteza qubi'li'slari'na toqtaldi' ha'm mi'sallar menen da'liyllendi. Al, jumi'si'mi'zdi'n' II babi' «Qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerdegi dawi'ssi'z seslerge baylani'sli' seslik qubi'li'slar» dep atali'p, bunda tiykari'nan metateza, gaplalogiya, geminatsiya, dawi'ssi'zlardi'n' tu'sip qali'wi', substitutsiya kubi'li'slari' haqqi'nda ayti'li'p, mi'sallar menen toli'qti'ri'li'p da'liyllendi.

Sonday-aq jazi'wshi'ni'n' romani' tilinin' tiykarg'i' wo'zgesheliklerinin' biri – qarapayi'm so'ylew tilinin' sintezi ko'zge taslanadi'. A'sirese, dawi'sli' ha'm dawi'ssi'z seslerdegi seslik qubi'li'slardi'n' mi'sallar menen da'liyllegen waqi'tta dawi'sli' seslerden a, o, e, i, i' seslerinin', dawi'ssi'z seslerden r, n, l, m, k, w, t, q h.t.b. seslerinin' qarapayi'm so'ylew tilinde wo'nimli qollani'li'w jag'dayi' ko'rinedi.

Romanda awi'zeki so'ylew tiline ta'n seslik qubi'li'slardan eliziya, proteza, epenteza, epiteza, gaplalogiya, substituciya, metateza, geminaciya qubi'li'slari' wo'nimli qollani'ladi'. Sebebi, bul qubi'li'slar awi'zeki janli' so'ylew tiline ta'n seslik qubi'li'slar yesaplanadi'. Al, usi' qubi'li'slar bolsa jazi'wshi'ni'n' shi'g'armalari'nda o'nimli paydalang'an. Soni'n' ushi'n da bul qubi'li'slardi' Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda u'yreniwdi maqset yetip qoydi'q. Sebebi, romanda personajlar tilinin' tillik wo'zgeshelikleri ju'da' ani'q berilgen. Tiykari'nan alg'anda da usi' qubi'li'slar tek g'ana awi'zeki so'ylew waqti'nda g'ana a'melge asadi'. Bul qubi'li'slar so'ylew ag'i'mi'nda payda bolg'ani' menen jazi'wda

qollani'lmaydi'. Bul seslik qubi'li'slar romanda qarapayi'm so'ylew tilinde o'nimli qollani'li'p, personajlardi'n' xarakterin ashi'wda da ju'da' wori'nli' qolli'ni'lg'an desek boladi'. Usi'nday personajlardi'n' biri Qudaybergen Shundi'y obrazi' boli'p yesaplanadi'. Woni'n' Shundi'y laqabi'n ali'wi' da woni'n' so'ylew tiline baylani'sli' qoyi'lg'an. Usi' bir g'ana wobrazdi'n' tili romanni'n' ta'sirshen'ligin artti'ri'wda ju'da' wori'nli' qollani'li'p, bul jumi'si'mi'zdi'n' maqsetin wori'nlawda da usi' wobrazdi'n' tillik ta'repi u'lken a'hmiyetke iye desek boladi'. Usi'nday personajlardi'n' bir qanshasi'n romanda ko'riwge boladi'. Wolardi'n' awi'zeki so'ylew waqti'ndag'i' so'zlerinde seslik qubi'li'slar wog'ada ko'p qollani'ladi'. Buni'n' sebebi romanda qarapayi'm so'yleu tiline ta'n so'zler ko'p kollani'lg'ani'nan bolsa kerek. Sebebi joqari'da ko'rsetilgen seslik qubi'li'slar awi'zeki so'ylew waqi'ti'nda payda boladi', al jazi'wda bolsa paydalani'lmaydi'. Soni'n' ushi'n da awi'zeki so'ylew tili menen jazba til wortasi'nda ayi'rmashi'li'qlar bar deymiz. Jazba til wo'zinin' belgilengen qag'i'ydalari'na iye boladi'. Bunda tiykari'nan sesler tu'sirilmey, qosi'lg'an dawi'sli' sesler qosi'lmay, buwi'nlar tu'sirilmesten, sesler wori'n almaspay, wori's tili ha'm wori's tili arqali' kirgen so'zlerge wo'zgerisler kiritilmey yag'ni'y, qatara kelgen dawi'ssi'zlar arasi'na dawi'sli' sesler qosi'lmay jazi'ladi'. Al, awi'zeki so'ylew tilinde bolsa bunday normalar belgilengen boladi'. Awi'zeki so'ylew tilinde so'zler, ga'pler, so'z dizbekleri yerkin tu'rde boladi'. Adamni'n' ishki sezimlerin beriwde de seslerdin' dizbeginen paydalani'wg'a boladi'. Yag'ni'y usi'nday wo'zgesheliklerdi Sh.Seyitovti'n' romani'nda ko'p ushi'rati'wg'a boladi'. Bunda jazba til menen awi'zeki so'ylew tilinin' wo'zgesheligi bir woqi'g'annan ko'zge taslanadi'. Jazi'wshi' usi' ta'repleri menen yag'ni'y personajlardi'n' tillik ta'replerin ko'p itibarg'a ali'p, usi' personajlardi'n' wobrazi'n ashi'wda ju'da' ori'nli' qollani'lg'an desek boladi'. Romanda

toli'p ati'rg'an seslik qubi'li'slar buni'n' ani'q da'liyli bola aladi'. Romanda a'piwayi' adamlardi'n' bir-biri menen so'ylesiwi, qari'm-qatnas jasawi'nda dialoglarda qarapayi'm so'ylew wog'ada ko'p qollani'lg'an. Al, usi' qarapayi'm so'zlerde bolsa joqari'da ko'rsetilgen seslik qubi'li'slardi' ushi'rati'wg'a boladi'. Ha'tteki bir ga'ptin' wo'zinde bir neshe qubi'li'slardi' ko'riwge boladi'.

Biz wo'zimizdin' woy-pikirimizdi awi'zeki so'ylew arqali' yamasa jazı'w arqali' basqalarg'a bildiremiz ha'm basqalardi'n' woy-pikirin ti'n'lawi'mi'z arqali' yamasa woqi'wi'mi'z arqali' bilemiz. Awi'zsha so'ylew de, jazı'w da a'llette, tillik qurallar arqali' iske asadi'. Bulardi'n' yekewi arqali' woy-pikir ju'zege shi'g'adi'. Biraq awi'zeki so'ylew menen jazba so'ylewdi birdey dep yesaplawg'a bolmaydi'. Awi'zeki so'ylewde so'ylew ag'zalari' qatnasadi' ha'm so'ylew sol payi'tta iske asadi'. Sonday-aq awi'zeki so'ylewde so'ylewshinin' ha'm ti'n'lawshi'ni'n' qatnasi'wi' za'ru'r. Jazba so'ylewde qag'azg'a yamasa qa'legen na'rsege tu'sirilgen, ko'riwimiz arqali' qayta tiklenetug'i'n (woqi'latug'i'n) tan'bal arqatnasadi'.

Awi'zeki so'ylewdin' de jazba tildin' de wo'zlerine ta'n ayi'rmashi'li'qlari' bari'n joqari'da ayti'p wo'ttik, yendi awi'zeki so'ylew menen jazı'wdi'n' parqi'n ayti'p wo'tsek. Awi'zeki so'ylewde adam wo'z pikirin ti'n'lawshi'g'a jetkeriwde yen' aldi' menen tillik qurallardan paydalanatug'i'nli'g'i' so'zsiz. Awi'zeki so'ylewde so'ylewshi ha'r qi'yli' intonatsiyali'q qubi'li'slar ja'rdeminde woy-pikirdi tag'i' da ani'g'i'raq jetkeriw mu'mkinshiligine iye boladi'. Soni'n' menen birge paralingvistikali'q qubi'li'slardi'n' da (qosi'msha tu'rli qi'ymi'l ha'reketler, qol siltew, basti' shayqaw, ko'zdi qi'si'w h.t.b.) so'ylew waqti'nda woy-pikirdi ti'n'lawshi'g'a ani'g'i'raq jetkeriwge ko'megi tiyiwi mu'mkin.

Mine bular awi'zeki so'ylew menen jazi'wdi'n' bir-birinen parqi' boli'p yesaplanadi'. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda usi' yeki na'rsenin' (awi'zeki so'ylew menen jazi'wdi'n') birigiwin ko'riwge boladi'. Sebebi roman jazi'w arqali' jazi'lg'an, biraq bunda awi'zeki so'ylew tiline ta'n bolg'an qarapayi'm so'zler ko'p qollani'lg'an. Soni'n' ushi'n bolsa kerek, romandagi' qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerde seslik qubi'li'slar wog'ada ko'p qollani'lg'an.

Uluwma juwmaqlasti'ri'p aytqanda, qarapayi'm so'ylew tili menen a'debiy tildin' arasi'nda shek qoyi'p yekewin yeki na'rse dep karawg'a bolmaydi'. So'ylew tili de a'debiy til de – bir til, biraq wolar wo'zlerinin' i'qshamli'li'g'i', normalasi'wi', sol tilde so'ylewshi xali'q ushi'n uli'wmali'li'g'i' jag'i'nan g'ana bir-biri menen sali'sti'ri'p qarag'anda g'ana ayri'qsha wo'zgesheliklerge iye.

Paydalan?lg'an a'debiyatlar

1. Әбдиназимов Ш. Бердақ дәретпелериниң фонетикасы. - Нөкис, 1994.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II. Фонетика и морфология. –Москва, 1952.
3. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функционаллық стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. -Нөкис, 1973.
4. Бердимуратов Е., Дәўлетов А. Тил билимине кириспе. - Нөкис, 1988.
5. Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. -Нөкис, 1968.
6. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкис, 1994.
7. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. -Нөкис, 1990 .
8. Бекбергенов А. Насыров Д.С., Жәримбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. -Нөкис. 1992.
9. Бекбергенов А., Пахратдинов Қ. Қарақалпақ тилин изертлеўшилер. (Биобиблиографиялық очерклер). -Нөкис, 2000.

10. Дәўлетов А., Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика - Нөкис, 1979.
11. Дәўлетов А. Қарақалпақ тилинде сингормонизм. -Нөкис, 1993.
12. Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. – Н. 1994.
13. Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дүзилиси. -Нөкис, 1995.
14. Дәўлетов М. Қарақалпақ тилиниң тийкарғы имла қағыйдалары. «Еркин Қарақалпақстан», 1996, 8-август.
15. Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. –Нөкис. 1999.
16. Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тилиниң айырым улыўмалық хәм жеккелик фонетикалық қубылыслар. -Хәзирги қарақалпақ тили раўажланыўының айырым мәселелери. -Нөкис. 1999.
17. Дәўлетов А. Түркий тиллердиң өз-ара байланыслы мәселелери (Илимий мақалалар жыйнағы). -Нөкис, 1998.
18. Дәўлетов А. Түркий тил билиминиң әҳмийетли мәселелери (Илимий мақалалар топламы.I.) -Нөкис, 2005.

19. Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. (Жоқары оқыў орнының филология факултетлери ушын сабақлық). - Нөкис, 2005.
20. Da'wletov A. Til bilimi tiykarlar?. -No'kis. 2007.
21. Дәўлетов А., Пахратдинов Қ. Қарақалпақ тил билими. (Библиографиялық көрсеткиш). -Нөкис, 2008.
22. Da'wletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tili fonetikas?. -No'kis. 2012.
23. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. -Нөкис. 1974.
24. Хәзирги қарақалпақ тили раўажланыўының айырым мәселелери. (Мақалалар топламы). -Нөкис, 1993.
25. Жүнисбеков А. Қазақ тили фонетикасы. –Алматы, 2004.
26. Малов С.Е. Заметки о каракалпакском языке. -Нөкис, 1966.
27. Мырзабеков С. Қазақ тили фонетикасы. –Алматы, 2004.
28. Насыров Д.С., Доспанов О.Д. Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлиги. -Нөкис, 1983.
29. Насыров Д.С. Улуўма халықлық қарақалпақ сөйлеў тилинің қәлиплесиўи.// Хәзирги қарақалпақ тили раўажланыўының айырым мәселелери. -Нөкис, 1993.
30. Қарақалпақ тилинің имла қағыйдалары. -Нөкис, 1994.

31. Қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлиги. -Нөкис, 1980.
32. Қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлиги.-Нөкис, 1990.
33. Qaraqalpaq tilinin' imla so'zligi. - No'kis, 1997.
34. Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилиндеги айырым даўыссыз фонемалардың түсип қалыў қубылысы. «Вестник», 2001, №5.
35. Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилинің морфонологиясы.Ташкент. 2006.
36. Қурбаниязов П. Айырым сеслик қубылыслардың қарақалпақ сөйлеў тилиндеги көриниси. «Әмиўдәръя», 2001, №4.
37. Сейитов Ш. Халқабад. -Нөкис. 1977.
38. Сейитов Ш. Халқабад. -Нөкис. 1981.
39. Сейитов Ш. Халқабад. -Нөкис. 1989.
40. Убайдуллаев К. Хәзирги заман қарақалпақ тили. Фонетика. - Нөкис, 1965.